

THEOLOGIA BIBLICA

Németh Áron*

Debrecen

Hapax legomenonok a 72. zsoltárban

Ókori, középkori és újkori értelmezési kísérletek

Hapax legomena in Psalm 72.

Altertümliche, mittelalterliche und neuzeitliche Deutungsversuche.

Zusammenfassung

Innerhalb von Psalm 72 sind insgesamt fünfzehn Wörter zu finden, die anderswo im Alten Testament nicht vorkommen, und deshalb als *hapax legomena* zu bestimmen sind. Die *hapax legomena* im weiteren Sinne sind (1) bekannte Wurzel in einzigartiger Form, ohne Verständnisprobleme; (2) bekannte Wurzel in einzigartiger Form und Kontext, mit Deutungsschwierigkeiten; (3) unbekannte Wurzel und Etymologie (*absolut hapax legomena*). Besonders die Wörter in der letztgenannten Kategorie verursachen große Probleme für die Auslegung. Der Aufsatz bietet einen Überblick, wie die *hapax legomena* von Psalm 72 in den verschiedenen Zeitaltern der jüdischen und christlichen Exegese verstanden wurden, um nach einer kritischen Vergleich und Auswertung die wahrscheinlichste Deutungsmöglichkeit aufzuzeigen.

Schlüsselwörter: Psalmen, Psalter, Königpsalmen, Psalm 72, hapax legomenon, Biblisch-Hebräisch.

A72. zsoltárban több olyan kifejezéssel is találkozunk, amely máshol nem szerepel az Ószövetségben. Mivel e kifejezések kapcsán felmerülő értelmezési nehézségek alapvető problémái a helyes fordításnak és az erre épülő exegézisnek, érdemes és szükséges megvizsgálni, s olykor akár felülvizsgálni a különböző korok és körök értelmezési kísérleteit.

A *hapax legomenon* definiálása nem teljesen egységes a szakirodalomban. Az egyik leginkább elfogadott meghatározás I. M. Casanowitz (1904) nevéhez kötődik, aki szerint *hapax legomenon*nak tekinthető minden szó vagy szóalak, mely egyszer fordul elő az Ószövetségben (kb. 1500 db). Az egyedülálló formákon (*unique forms*) belül elkülöníti az úgynevezett abszolút vagy szigorú *hapax legomenon*okat (kb. 400 db). Ide sorolja az újonnan alkotott gyököket, illetve azokat a szavakat, melyek adott formája nem deriválható más ismert gyökből. A nem abszolút *hapax legomenon*ok könnyen kapcsolatba hozhatók más ismert bibliai gyökkel.¹ F. E. Greenspahn (1984) és J. Blau (2007) ha-

* Németh Áron (sz. 1983), református lelkész, doktorandusz, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Ószövetségi Tanszékének tanársegéde. Teológiai tanulmányait Debrecenben és Bécsben végezte, kutatási területe a királyzsoltárok, ezen belül a 72. zsoltár előállása, teológiája és recepciója. Kutatásait dr. Kustár Zoltán tanszékvezető egyetemi tanár kíséri témavezetőként.

Jelen tanulmány az MRE Doktorok Kollégiumának Ószövetségi szekciójában 2011. augusztus 24-én Debrecenben elhangzott előadásnak kibővített és szerkesztett változata.

¹ Casanowitz, I. M.: Hapax Legomena. Biblical Data. In: *The Jewish Encyclopedia* 6 (1904), 226–228.

sonlóan vélekednek, megkülönböztetve abszolút és nem abszolút *hapax legomenon*okat.² H. R. Cohen definíciója, szemben Casanowitz meghatározásával, a *hapax legomenon*ok „funkcionális egyedülállóság”-át tartja szem előtt. Cohen azokat a szavakat tartja *hapax legomenon*nak, melynek gyöke csak egyetlen kontextusban fordul elő.³

Jelen tanulmányban *hapax legomenon*nak tekintünk minden olyan szóalakat, mely az adott nyelvtani formában csak egyszer jelenik meg az Ószövetségben. E szavak gyűjtése a *masora parva* statisztikai adatai⁴ és konkordanciák szolistái alapján történik.

A Zsolt 72-ben összesen 15 ilyen kifejezéssel találkozunk. Az így elkülönített szavak csoportján belül a következő kategóriákat különböztetjük meg:

1. Ismert szó vagy gyök, egyedi nyelvtani formában, melynek megértése nem okoz semmilyen problémát (8 db).
2. Ismert szó vagy gyök, de az egyedi nyelvtani forma vagy a szokatlan kontextus értelmezési nehézséget jelent (4 db).
3. Úgynevezett *abszolút hapax legomenon*: egyszeri előfordulás, tisztázatlan vagy ismeretlen etimológia (3 db).

A *hapax legomenon*ok értelmezését a kontextus vizsgálata után az ókori fordítások értelmezési kísérleteinek és a 16–17. századi nemzeti bibliafordítások értelmezéseinek értékelésével, valamint az újabb kori exegézis etimológiai-filológiai következtetéseinek segítségével végezzük.

1. Egyedi nyelvtani formák, hagyományos értelmezés

Ebbe a csoportba a 72. zsoltár azon szavait soroltuk, melyeknek egyediségét a szövegben szereplő nyelvtani forma adja, de mivel maguk a szavak, illetve gyökök nem ismeretlenek, sőt esetenként gyakoriak a bibliai héberben, és a kontextusba is jól illeszkednek, azok értelmezése a nyelvtani forma beazonosítása után nem jelent problémát. E szavak egyediségére a *masora parva* is felhívja az olvasó figyelmét azokban az esetekben, ahol létezik egy többségi forma, mellyel a szokatlan kifejezés könnyen összetéveszthető.⁵

a) Könnyen értelmezhető így a 72,2 וַעֲנִיִּיךָ kifejezése, hiszen az עֲנִי főnév kb. 100-szor fordul elő az Ószövetségben, legtöbbször éppen a Zsoltárok könyvében. Csupán az egyes szám 2. személyű hímnemű birtokos szuffixum teszi egyedivé az alakot.⁶

² Greenspahn, F. E.: The Number and Distribution of Hapax Legomena in Biblical Hebrew. In: VT 30 (1980), 9.; Blau, J.: Hapax legomena. In: *Encyclopedia Judaica* 8 (2007), 337.

³ Cohen, H. R.: *Biblical Hapax Legomena in the Light of Akkadian and Ugaritic*. (SBL.DS 37), Scholars Press, New York 1978, 7.

⁴ A *masora parva* csak olyan szavakhoz fűz statisztikai megjegyzést, melyeknek legalább két egymástól eltérő formájuk van az Ószövetségben. A לֹא = לֵינִי „nincs másik; csak itt” jelzés tehát csak akkor jelzi a *hapax legomenon*t, ha az mint egyszeri forma szemben áll egy megszokott, többségi formával, ld. Kustár Zoltán: *A héber Ószövetség szövege. A masszoréta szöveghagyományozás és annak megjelenítése a Biblia Hebraicában*. Magyar Bibliatársulat – Kálvin Kiadó, Budapest 2010, 247–248.

⁵ A *masora parva* jelzi, hogy a 72,1-ben szereplő בְּיָהֳמֵךְ (?) szókapcsolat, szemben a בְּיָהֳמֵךְ többségi formával, egyszeri jelenség az Ószövetség héber szövegében. A birtokos szerkezetet nem tekintjük *hapax legomenon*nak. A szókapcsolat elemei egyébként gyakori főneveknek számítanak: a בְּ szó összesen 4929-szer (egyes számban 2160-szor) jelenik meg, s ezzel a leggyakoribb főnév az Ószövetségben. A יָהֳמֵךְ főnév 2526-szer fordul elő az Ószövetség héber szövegében, ld. Kühlewein J.: בְּ In: THAT 1 (1971), 316–317.; Soggin J. A.: יָהֳמֵךְ, In: THAT 1 (1971), 910.

⁶ A MBT által kiadott, revideált új fordítású Biblia (1990) a masszoréta szöveggel szemben birtokrag nélkül hozza a főnevet: „...hogy igazságosan ítélje népedet, és törvényesen a nyomorultakat.” A pontos fordítás: „nyomorultjaidat”.

b) A **יִדְכָּא** igealak a Zsolt 72,4-en kívül máshol nem található meg az Ószövetségben. A **דכא** igeének *nif'al*, *pi'el*, *pu'al* és *hitpa'el* alakjai ismertek, ebből a leggyakoribb az itt is álló *pi'el* forma, amely „szét-, összetör, szét-, összezúz” jelentésben áll. Bár az *imperfectum* egyes szám 3. személyű hímnemű forma csak itt szerepel az Ószövetségben, értelmezése nem jelent gondot. A 72,4-ben a LXX a *ταπεινώω*, a Vulgata iuxta LXX pedig ennek megfelelően a *humilio* („megaláz”) igeet használja. A Vulgata iuxta Hebr. a héber ige elsődleges jelentését adja vissza: *confringo* („széttör, eltör, kettétör”).⁷

c) Egyszeri kifejezés a 72,10 **וַאֲיִים** szava. A főnév összesen 36-szor jelenik meg az Ószövetségben.⁸ Előfordul névelővel, különböző prepozíciókkal, de *wáv* kötőszóval csak ezen a helyen. Az ókori fordítások egységesen választják meg az ekvivalenst.

d) A 72,14 **וַיִּחַזְקֵם** kifejezése *wáv* kötőszó nélkül 4-szer is előfordul az Ószövetségben (ld. 2Sám 22,3; Ez 12,19; Jóel 4,19; Abd 1,10), ezért az itt szereplő kötőszóval ellátott forma értelmezése sem okoz problémát.

e) A **בִּרְךְ**, a maga 398 előfordulásával, jól ismert gyök az Ószövetségben.⁹ A 72. zsoltárban, nem számítva a későbbi záródoxológia kétszeri **בְּרִיךְ**-formuláját (72,18. 19),¹⁰ kétszer jelenik meg (72,15.17), mindkét alakja egyszer fordul elő a héber Ószövetségben, amire a *masora parva* fel is hívja a figyelmet. A **בִּרְךְ** ige legtöbbször (233-szor) *pi'el*-ben szerepel,¹¹ így a 72,15-ben szereplő **בִּרְךְ** *pi'el* értelmezése nem jelent problémát, az igealak egyediségét csak az egyes szám 3. személyű hímnemű igei szuffixum adja.¹²

f) A *masora parva* megjegyzi: a 72,16 **וַיִּצְיֹצֵוּ** kifejezése csak itt fordul elő *dages forte* nélkül (vö. Zsolt 92,8: **וַיִּצְיֹצֵוּ**). Az igealak fordítása és értelmezése ezzel együtt nem problémás.

g) A 72,17-ben *hapax legomenon*ként definiáljuk a **יִאֲשְׁרוּהוּ** igealakot. Ennek gyöke, az **אשר** II. „boldognak mond” gyök igei formája meglehetősen ritka az Ószövetségben.¹³ Mindössze 9-szer jelenik meg: 7-szer *pi'el*-ben és 2-szer *pu'al*-ban.¹⁴ A 72. zsoltárban megjelenő *pi'el* imperfectum többes szám 3. személyű hímnemű alak egyediségét csupán az adja, hogy egyes szám 3. személyű hímnemű szuffixum kapcsolódik hozzá.¹⁵ Az értelmezése nem jelent nyelvi problémát.

h) A 72,20 kolofonjában szereplő **תְּפִלּוֹת** egyszer jelenik meg ebben a formában. A **תְּפִלָּה** főnév közel 80-szor szerepel az Ószövetségben, legtöbbször a Zsoltárok könyvében. A kifejezés többes számú *constructus* alakja azonban csak itt található meg, ahogyan erre a *masora parva* is felhívja a figyelmet. Bár a főnév fordítása és értelmezése nem okoz különösebb problémát, a LXX a **תְּפִלּוֹת** fordításaként a *οἱ ὕμνοι* kifejezést hozza, ami a

⁷ Ugyanígy például a zsoltárokhoz írt kommentárjában Kálvin is, ld. CR 59, 663.

⁸ A főnév egyes számú formája „part” jelentéssel fordul elő, többes számú formája pedig a part(ok) által körbezárt földterületet jelenti, mely lehet egy sziget, vagy akár az egész földkerekség, ahogyan azt az ókori ember vízzel körülvett földkorongként elképzelte. A „szigetek” említése kifejezetten gyakori Ezékielnél (Ez 26,15.18; 27,3.15.35; 39,6), illetve Deutero- és Trito-Ezsaiásnál (40,15; 41,1.5; 42,4.10.12.15; 49,1; 51,5; 59,18; 60,9; 66,19), ld. Lisowsky, G.: *Konkordanz zum hebräischen Alten Testament*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 31993, 51.; Ruprecht, E.: Wer sind die Könige der Inseln? Zur Semantik von **אִי**. In: ZAW 110 (1998), 608., 609.

⁹ Keller C. A.: **בִּרְךְ** II. In: THAT 1 (1971), 354.

¹⁰ A participiumi forma összesen 71-szer jelenik meg az Ószövetségben, legtöbbször (17-szer) a Zsoltárok könyvében, ld. Keller C. A.: **בִּרְךְ** II. (1971), 354.

¹¹ Uo. 354.

¹² A másik, azonos gyökből képzett igealakhoz (72,17) ld. lentebb.

¹³ Sokkal gyakoribb a gyök főnévi formája (**אֲשֵׁר**), amely összesen 45-ször fordul elő az Ószövetségben, ld. Sæbø M.: **אֲשֵׁר**. In: THAT 1 (1971), 258.

¹⁴ Uo. 258.

¹⁵ A Pélld 31,28-ban és az Énekek 6,9-ben ugyanez az igealak egyes szám 3. személyű nőnemű szuffixummal jelenik meg: **וַיִּאֲשְׁרוּהָ**.

תְּהִלּוֹת főnév ekvivalense. Az eltérő olvasat okai lehetnek: betűtévesztés, szándékos változtatás, de nem teljesen kizárható, hogy a fordítás alapjául szolgáló kéziratban ez a forma szerepelt. Az ókori fordítások közül a Targúm és a Vulgata iuxta Hebr. a צֶלָו, illetve az *oratio* („ima”) ekvivalensekkel követi a masszoréta szöveget, a Vulgata iuxta LXX pedig a LXX alapján a *laus* („dicséret”) fordítást hozza. A középkori zsidó exegéta, Dávid Kímhi rabbi (1160–1235) mindenesetre külön hangsúlyozza, hogy itt imákról, és nem Dávid dalairól, énekeiről, zsolttáiról van szó.¹⁶ Az ókori fordításokban felmerülő értelmezési nehézség nem nyelvi/nyelvtani, hanem szövegkritikai természetű.

2. Egyedi nyelvtani formák, sajátos szövegekörnyezet

Azokat a kifejezéseket soroljuk ide, melyek ismert gyökre vezethetőek vissza, értelmezésükben mégis bizonytalanság mutatkozik, az egyedi nyelvtani forma vagy a sajátos kontextus miatt. Ezekben az esetekben nagy különbségek jelentkezhetnek a fordításokban, esetenként felmerül a hibás szöveg hagyományozás lehetősége is.

a) A 72,10-ben találkozunk az אֶשְׁכַּר kifejezéssel, amely főnév ebben a formában csak itt, szuffixummal ellátott formájában (אֶשְׁכַּרְךָ) azonban az Ez 27,15-ben is megjelenik.¹⁷ A szó nem héber eredetű, hanem mint jövevényszó minden bizonnyal az akkád *i/ěškaru* „lánc; adomány, terhelt föld” kifejezésből származik, amely a sumér *esgar* szóból eredeztethető. A szír és arab rokon nyelvekben az (*e*)škar főnév hasonlóan „föld”-et jelent. Az akkád szó jelentéséből következően, és a bibliai locusok kontextusát figyelembe véve a héber kifejezés leginkább „értékes (gabona)adomány”-t jelenthet, egyfajta rendszeres adó vagy munkaszolgálat formájában.¹⁸ A 72. zsolttár költői szövegében a kifejezés a מִנְחָה főnév szinonim parallelje. Bizonytalanság mutatkozik abban a tekintetben, hogy a szinonim jelentésű parallel főnévhez képest milyen jelentést vesz fel a szó. A fordítások következtelenségéből kitűnik továbbá, hogy az אֶשְׁכַּר főnév kontextustól függően nem teljesen ugyanabban a jelentésben áll.

A szinonim kifejezések eltérő fordítása bizonytalanságot tükröz a *hapax legomenon* pontos értelmével kapcsolatban:

	Zsolt 72,10		Ez 27,15
	מִנְחָה	אֶשְׁכַּר	אֶשְׁכַּרְךָ
LXX ¹⁹	δῶρον	δῶρον	μισθός
Targúm	תְּקִרְבָּתָא	דְּרִוּוֹן ²⁰	קִרְבָּן
Vulgata iuxta LXX	munus	donum	pretium
Vulgata iuxta Hebr.	munus	tributum	–
Luther (1545) ²¹	Geschenck	Gabe	gazahl

¹⁶ Ld. Kraus, N.: *Dávid zsolttárai. Szent iratok: Tebillim 1.* (Ősi Forrás 8), Göncöl Kiadó, Budapest 1999, 398.

¹⁷ Az Ez 27,15-tel való kapcsolat érdekessége még, hogy mindkét helyen az אֶשְׁכַּר „sziget(ek)” kifejezés áll.

¹⁸ Gesenius, W.: *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament.* Springer-Verlag, Berlin – Göttingen – Heidelberg 171962, 71.; Koehler, L. – Baumgartner, W.: *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament.* E. J. Brill, Leiden 31967–1990, 92–93., vö. Molnár János: „Szébb vagy az emberek fiainál.” *Királyok és messiások Izrael történetében és költészetében.* Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár 2009, 242.

¹⁹ A LXX nem tesz különbséget a fordításban a Zsolt 72,10 parallel kifejezései között. Ugyanígy azonos főnevekkel fordít Károli (1590) és Káldi (1626) is.

²⁰ Az arám fordítás itt átveszi a görög kifejezést: דְּרִוּוֹן = δῶρον. Ugyanígy értelmezi a szót Rasi, ld. Gruber, M. I. (ed.): *Rashi's Commentary on Psalms.* (The Brill Reference Library of Judaism 18), Brill, Leiden – Boston 2004, 474., 836.

²¹ Itt jegyezzük meg, hogy a régi német, illetve magyar szövegeket egyszerűsített átírásban közöljük.

	Zsolt 72,10		Ez 27,15
	מְנַחֵה	אֲשָׁר	אֲשָׁרָךְ
Kálvin (1557) ²²	munus	donum	–
Károli (1590)	aiandok	aiandok	adnac vala te néked aiándékban
KJIV (1611) ²³	present	gift	present
Káldi (1626)	ajándék	ajándék	cheréltek a'te pénzeden
Rev. Károli (1908)	ajándék	adomány	hoztak néked adóba
Kecskeméthy (1935)	ajándék	adomány	hoztak viszont cseréaruként
MBT (1990) ²⁴	ajándék	adó	hoztak neked fizetségül
SzIT (1996)	ajándék	adomány	fizettek neked
Káldi-Neovulgáta (1997)	adomány	ajándék	adtak cserébe értékeidért
Elberfelder (1905)	Geschenk	Abgabe	erstatteten sie dir als Zahlung
Zürcher (1931)	Geschenk	Gabe	entrichteten sie dir als Tribut
Schlachter (1951)	Gabe	Geschenk	auf deine Märkte gebracht
Rev. Luther (1984) ²⁵	Geschenk	Gabe	verkauft
Schlachter (2000) ²⁶	Gabe	Tribut	als Zahlung
Elberfelder (2006)	Geschenk	Tribut	erstatteten sie dir als Abgabe
Zürcher (2007) ²⁷	Geschenk	Tribut	entrichteten sie dir als Abgabe
RSV/NRSV (1952/1989) ²⁸	tribute	gift	brought you in payment
NAB (1970)	gift	tribute	gave you for payment
NASB (1995)	present	gift	brought as your payment

²² Kálvin külön hangsúlyozza kommentárjában, hogy az אֲשָׁר és מְנַחֵה fogalom mint adó (*tributum, vectigal*) értendő, azaz nem önkéntes adomány vagy ajándék, ld. CR 59, 668.

²³ Ugyanígy Human, D. J.: An ideal for leadership – Psalm 72: The (wise) king – Royal mediation of God's universal reign. In: *Verbum et ecclesia* 23/3 (2002), 663.; Eaton, J.: *The Psalms. A Historical and Spiritual Commentary with an Introduction and New Translation*. Continuum International Publishing Group, London 2005, 261.

²⁴ Hasonló fogalmakkal fordít Naftali Kraus, de az אֲשָׁר kifejezést igei formával adja vissza: „adó-zanak neki”, ld. Kraus, N.: *Dávid zsolttárai* (1999), 391.

²⁵ Ugyanígy Kittel, R.: *Die Psalmen* (KAT 13), A. Deichertsche Verlagshandlung, Leipzig 5-61929, 239.; Arnoeth, M.: „*Sonne der Gerechtigkeit*”. *Studien zur Solarisierung der Jahwe-Religion im Lichte von Psalm 72*. (BZAR 1), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2000, 22.

²⁶ Ugyanígy Baethgen, F.: *Die Psalmen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 31904, 222.; Gunkel, H.: *Die Psalmen*. (HAT II/2), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 41926, 304.; Hossfeld, F.-L. – Zenger, E.: *Psalmen 51–100*. (HThKAT), Verlag Herder, Freiburg 2000, 304.; Janowski, B.: Die Frucht der Gerechtigkeit. Psalm 72 und die jüdische Königsideologie. In: Otto, E. – Zenger, E. (Hg.): „*Mein Sohn bist du*” (Ps 2,7). *Studien zu den Königpsalmen*. (SBS 192), Verlag Katholisches Bibelwerk, Stuttgart 2002, 103.; Meinhold, A.: Verstehen und Übersetzen. Versuch zu Psalm 72. In: *leqach* 4 (2004), 96.; Saur, M.: *Die Königpsalmen. Studien zur Entstehung und Theologie*. (BZAW 340), Walter de Gruyter, Berlin 2004, 132.; Süßenbach, C.: *Der elohistische Psalter. Untersuchungen zur Komposition und Theologie von Ps 42–83*. Verlag J. C. B. Mohr, Tübingen 2005, 278.

²⁷ Ugyanígy Kraus, H.-J.: *Psalmen 60–150*. (BKAT 15/2), Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 61989, 655.; Zenger, E.: *Psalmen Auslegungen*. Band 3.: *Dein Angesicht suche ich*. Verlag Herder, Freiburg – Basel – Wien 2003, 154.

²⁸ Ugyanígy Tate, M. E.: *Psalms 51–100*. (WBC 20), Word Books, Dallas 1990, 219.; Broyles, C. C.: The Redeeming King: Psalm 72's Contribution to the Messianic Ideal. In: Evans, C. A. – Flint, P. W. (ed.): *Eschatology, Messianism, and the Dead Sea Scrolls*. (Studies in the Dead Sea scrolls and related literature 1), Eerdmans Publishing, Grand Rapids 1997, 27.; Goulder, M. D.: *The Prayers of David. Psalms 51–72*. T&T Clark, London – New York 2004. [első megjelenés: 1990], 241–242.

A fentiekén túl a kommentár-irodalomban a מְנַחֵה – אֶשְׁכֵּר szópárra a következő fordítási variációkat találjuk még: *Tribut – Abgabe*,²⁹ *Gaben – Zins*,³⁰ *Zinsspende – Tribut*,³¹ *present-tribute*.³² Perls Ármin pécsi rabbi zsoltárfordításában (1906) a következőt olvassuk: „...ajándékkal adózzanak [...] adót mutatnak be”.³³

Összességében azt állapíthatjuk meg a *bapax legomenom* kapcsolatban, hogy a fordításban a héber szövegnek megfelelően az אֶשְׁכֵּר kifejezés megkülönböztetendő a מְנַחֵה főnévtől. A zsoltár teljes kontextusát és a kifejezések lehetséges értelmét egyaránt figyelembe véve a következő fordítást javasoljuk: „Tarsís és a szigetek királyai hozzanak ajándékot (= מְנַחֵה), Sába és Szeba királyai vigyenek adót (= אֶשְׁכֵּר).”

b) A 72,16-ban a רֵעַש gyök egy egyedi alakja jelenik meg, a יִרְעֵש *gal imperfectum/jussivus* formában. A רֵעַש ige 30-szor jelenik meg az Ószövetségben,³⁴ de a gyök ismert az arab, szír és arám nyelvben is. Legjellemzőbb kontextusa a teofánia-leírások, ahol a רֵעַש gyök a földrengésnek vagy a hegyek rengésének, néha (főleg a kései szövegekben) az ég megrendülésének kifejezésére használatos.³⁵ Másik jellemző jelentése a csatazajjal függ össze (pl. Ézs 9,4; Jer 47,3).³⁶

A 72,16-ban az értelmezési nehézség legfőbb oka az, hogy a רֵעַש ige egy parallel nélküli, egyedi kontextusban jelenik meg. Az ige hagyományos kontextusaiból származó jelentése ebben a szöveggörnyezetben nem igazán adekvát. Az ige ugyanis egyértelműen a פֵּרִי („gyümölcs; termés”), itt „kalász”³⁷ jelentésű szóra vonatkozik, ami nehezen egyeztethető össze a רֵעַש ige alapjelentésével.³⁸ Az összehasonlításban szereplő לְבָנוֹן főnévhez már jobban illeszkedik az ige, a mondatban előforduló אֶרֶץ és הָרִים szavak pedig kifejezetten gyakran szerepelnek együtt a רֵעַש gyökkel.³⁹

Az ókori fordítások értelmes szövegre törekednek, így eltérnek a masszoréta szövegben szereplő ige alapjelentésétől. A LXX a ὑπεραίρομαι („felő”) igét alkalmazza. Ehhez hasonlítanak a Vulgata-fordítások is, ahol *superextollo/eleo* passzív formáival találkozunk. H. Ewald (1853) után F. Delitzsch is azt feltételezi, hogy a LXX fordítója a יִרְעֵש igét olvasta, és „csúcsra tör, felő”) jelentést tulajdonított neki.⁴⁰ Elméletének gyenge pontja, hogy יִרְעֵש igét nem ismerünk,⁴¹ így valószínűbb, hogy a fordító önkényesen simított a szövegen. A korai fordítások közül a Targúm tűnik leghűségesebbnek a רֵעַש („nyugalannak lenni, zúg, morajlik”) ige alkalmazásával.

²⁹ Duhm, B. D.: *Die Psalmen*. Verlag J. C. B. Mohr, Freiburg – Leipzig – Tübingen 21922, 276.

³⁰ Delitzsch, F.: *Die Psalmen*. Dörfing und Franke, Leipzig 41883, 512.

³¹ Buber, S. (ed.): *מדרש תהלים (Midrás Tehillim)*. OM Publishing, New York 1947, 108.

³² Terrien, S. L.: *The Psalms. Strophic Structure and Theological Commentary*. Eerdmans Publishing, Grand Rapids 2003, 517.

³³ Ld. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (továbbiakban: IMIT) gondozásában megjelent *Teljes kétnyelvű (héber–magyar) Biblia 2 kötetben*. II. kötet, Makkabi Kiadó, Budapest 1997.

³⁴ 22-szer *gal*, 1-szer *nif'al*, 7-szer *bif'il* alakban, ld. Schmoltd, H.: רֵעַש. In: ThWAT 7 (1993), 612.

³⁵ Uo. 613.

³⁶ Uo. 612.

³⁷ Grohmann szerint az is lehetséges, hogy itt nem a gabona gyümölcseről, illetve kalászáról, hanem a király utódjáról, vagy a király tetteinek gyümölcseről van szó, ld. Grohmann, M.: *Fruchtbarkeit und Geburt in den Psalmen*. (FAT 53), Mohr Siebeck, Tübingen 2007, 160.

³⁸ Ld. Caquot, A.: Psaume LXXII 16. In: VT 38 (1988), 217.

³⁹ Az אֶרֶץ szóval 11-szer; a הָרִים főnévvel 3-szor, ld. Lisowsky: *Konkordanz* (1993), 1351.

⁴⁰ Delitzsch, F.: *Psalmen* (1883), 518.

⁴¹ A hipotetikus gyök a רֵאש „fej, fő, csúcs” főnév derivátuma lenne.

A reformáció korának fordításai, szakítva az ókori fordítások olvasatával, szigorúan ragaszkodnak a héber gyök eredeti jelentéséhez, akkor is, ha a szöveg így nehezen értelmezhető. Luther a *beben*, a King James Version a *shake* szót választja, Károli pedig a „megindul” igét. Kálvin latin fordításában, amelyet zsoltsárkommentárjához készített, elterve a Vulgata latin szövegétől szintén a héber gyöknek megfelelő *concutio* („remeg, reng”) ige passzív formáját választja.⁴² A Káldi-Biblia (1626), megőrizve a Vulgata hagyományát, a „magasb léfzen” fordítást hozza. A középkori zsidó exegézis jeles képviselője, Rasi (Rabbi Salamon Jickháki, 1040–1105) nem tér ki a szó etimológiájára, de magyarázatából kitűnik, hogy ő is a Septuagintához hasonlóan értelmezi a szöveget.⁴³

A modern bibliakutatásban újabb próbálkozásokkal találkozunk. A ³BHK kritikai apparátusa szerinti helyes emendáció, betűcserét felételezve, az עָשָׂר („meggazdagodik”) ige megfelelő alakja, a עָשָׂר forma lehet.⁴⁴ A javasolt ige jól illeszkedne a tágabb kontextus szegénység-tematikájába (72,2.4.12–14), a 16. vers azonban egyértelműen a termékenység-tematikát karolja fel (vö. 72,3.6–7). Betűtveesztést feltételez az a javaslat is, mely szerint a helyes olvasat a יִשְׂרָשׁ („gyökeret ver”).⁴⁵ Szintén a kifejezés hibás hagyományozásból indul ki Ch. A. Briggs, aki יִרְעֶשָׂה („legeljen a juh”) formában javítja a szöveget,⁴⁶ akárcsak M. Dahood, aki a 16. vers két *hapax legomenon*-ját egy föníciai eredetű szópárnak tartja.⁴⁷ B. Duhm tartalmi és formai okokra hivatkozva a יִרְעֶשׁ helyett a לְפָנָיו די עֵשֶׂב לְבָנוֹן emendációt javasolja, és meglehetősen drasztikus változtatások útján ezzé alakítja a verset: „Es sei genug Korn im Lande, Auf dem Gipfel der Berge Kraut genug! Vor ihm seien die Sprösslinge seines Leibes, Seine Leibesfrucht wie das Kraut der Erde.”⁴⁸ D. J. Human a *flourish* ekvivalenst választja a fordításában, párhuzamot vonva a 72,7 פָּרַח igéjével.⁴⁹

Egy további javaslat szerint a רֵעַשׁ egy homonima, azaz egy olyan szóalak, amely több különböző, egymástól független jelentéssel bír. Míg a רֵעַשׁ I. „reng, reszket, megrendül” jelentésű, addig a רֵעַשׁ II. a „bővelkedik” jelentésben áll.⁵⁰ Amennyiben ez így van, akkor a zsoltsárban szereplő ige a *homonim hapax legomenonok* közé tartozik.⁵¹ Ennek a feltételezésnek gyengéje azonban, hogy a רֵעַשׁ II. gyök létezését egyetlen másik bibliai szöveg sem bizonyítja. A Bír 5,4 és Zsolt 68,9 alapján felmerült annak lehetősége is, hogy az ugariti *riḡ*

⁴² Ld. CR 59,670.

⁴³ Gruber, M. I. (ed.): *Rashi's Commentary* (2004), 475., 837.

⁴⁴ Így például Gunkel, H.: *Psalmen* (1926), 305., 310.; hasonlóan Terrien: “and plenty of fruit”, ld. Terrien, S. L.: *Psalms* (2003), 517.; valamint ebbe az irányba mutat Eaton fordítása is: “shall be [...] heavy”, ld. Eaton, J.: *Psalms* (2005), 261.

⁴⁵ Ld. Seiple, W. G.: The Seventy-Second Psalm. In: JBL 33 (1914), 195.

⁴⁶ Briggs, Ch. A. – Briggs, E. G.: *Critical and Exegetical Commentary on the Book of Psalms*. Vol 2, T & T Clark, Edingurgh 1907. [reprint: 1925], 139.

⁴⁷ Dahood, M.: A Phoenician Word Pair in Psalm 72,16. In: *Biblica* 60 (1979), 571–572 szerint a פָּסַח – רֵעַשׁ szópár a megfelelő emendációk után a ש – סוּחַ „juh – köpeny/kabát/köntös” föníciai szópárral mutat azonosítást, melyet Kilamuwa király önéletrajzi sztéléjéről (Kr. e. 9. sz.) ismerünk: „...s a fiatal nőt olyanná tettem, mint a juh (שׁ), s a férfit mint egy öltözék ruha (סוּחַ).” Ld. Harmatta, J. (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Osiris Kiadó, Budapest 2003, 259.; Donner, H. – Rölling, W.: *Kanaanäische und aramäische Inschriften*. Band 1. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2002, 5.

⁴⁸ Duhm, B. D.: *Psalmen* (1922), 277. [Kiemelés – N. A.].

⁴⁹ Human, D. J.: *An ideal for leadership* (2002), 664.

⁵⁰ Így például Caquot, A.: *LXXII 16* (1988), 217., 218.

⁵¹ Így Lisowsky G.: *Konkordanz* (1993), 1352., vö. HALÁT 4 (1990), 1186.

„szopik” gyökkel rokon רעש III. „csepeg, csorog” jelentésű gyök szerepel a szövegben.⁵² Ez a feltételezés azonban nem könnyíti meg a Zsolt 72,16 értelmezését.

Ha nem akarjuk a problémát egyszerűen megkerülni,⁵³ a leginkább elfogadható nézet szerint a „Libanon hegye” és a „gabonakalászok” úgy kapcsolhatóak össze a רעש igével, ha azt a „suhogás” leírásának tekintjük, akárcsak a Targúm értelmezésében. A hegyek csúcsán is megtermő kalászok és a Libanon fainak hasonló mozgása és az általa keltett suhogó hang jelenti az összehasonlítás alapját. Amikor az összehasonlítás könnyebb értelmezése kedvéért némely bibliafordítás és kommentár ezt az értelmezést választja, a „Libanon” szó mellé a „fái” birtokot toldja.⁵⁴ H. Gunkel a רעש ige szokványos jelentéséből kiindulva úgy tartja, hogy a kifejezés túl erős ahhoz, hogy finomabb mozgásokra utalhasson, mint amilyen a búza mozgása.⁵⁵ Erre azonban rációfól az Ez 12,18; 37,7, ahol a רעש főnévi forma az emberi test remegésére, reszketésére, valamint a csontok zörgésére vonatkozik, továbbá a Jób 39,20, ahol pedig a szöcske ugrására.⁵⁶ Az ige tehát a mozgást és az azzal járó zajt együttesen jelenti, függetlenül attól, hogy mekkora volumenű a mozgás, illetve a hanghatás. A fordítás nehézségét ezek után már csak az jelenti, hogy a választott ekvivalensben mind a mozgás, mind az azt kísérő hang kifejezésre kell jusson. Az ókor, középkor és újkor néhány jellemző fordításában a következő megoldásokat találjuk:

	Zsolt 72,16: ירעש
LXX	ὑπεραρθήσεται
Targúm	ירניש
Vulgata iuxta LXX	superextolletur ⁵⁷
Vulgata iuxta Hebr.	elevabitur
Luther (1545)	wird beben ⁵⁸
Kálvin (1557)	concutietur
Károli (1590)	meg indulánac
KJV (1611)	shall shake ⁵⁹
Káldi (1626)	magasb léfzen ⁶⁰
Rev. Károli (1908)	rengjen ⁶¹
Kecskeméthy (1935)	reng
MBT (1990)	hullámzó (kalászok) ⁶²

⁵² Az említett igehelyeken az ארץ רעשה נטפו szókapcsolat paralelleként a שמים נטפו kifejezés jelenik meg, ld. HALAT 4 (1990), 1186.

⁵³ Így tesz például N. Kraus, aki nem fordítja a *hapax legomenont*: „...legyen olyan, mint a Libanon”, ld. Kraus, N.: *Dávid zsoltárai* (1999), 396.

⁵⁴ Így például a Zürcher Bibel (1534): „...wie d wald Libanus”, vagy Luther (1545), aki magyarázatában hozzáteszi: „Der berg Libanon stehet dick von bewmen vnd bebet wenn der wind webd”, hasonlóan kommentál Kálvin (1557): „umberrimum tamen proventum fore, ut aristae non aliter resonent quam arbores in Libano”, ld. CR 59, 671. Ugyanígy „que son feuillage abonde comme (celui d’un cèdre du) Liban”, ld. Caquot, A.: *LXXII 16* (1988), 218.; ugyanígy újabban az Einheitsübersetzung (1980): „...wie die Bäume des Libanon”, és M. E. Tate: „...thrive as (the trees) of Libanon”, ld. Tate, M. E.: *Psalms 51–100* (1990), 220. Hasonlóan Delitzsch, F.: *Psalmen* (1883), 518.; Goulder, D. M.: *Prayers* (2004), 243.

⁵⁵ Gunkel, H.: *Psalmen* (1926), 305., 310.

⁵⁶ Ld. Schmoldt, H.: רעש (1993), 616.

⁵⁷ Hasonlóan, “thrive”, Tate, M. E.: *Psalms 51–100* (1990), 220.

⁵⁸ Hasonlóan, „erbebe es”, Arneth, M.: „*Sonne der Gerechtigkeit*”. (2000), 22.

⁵⁹ Ugyanígy Goulder, M. D.: *Prayers* (2004), 243.

⁶⁰ Ti. a Libanonnál.

⁶¹ Ugyanígy IMIT (1906).

	Zsolt 72,16: ירעש
SzIT (1996)	teremjen bőségben
Káldi-Neovulgáta (1997)	hullámozzék
Elberfelder (1905) → (2006)	wird rauschen ⁶³ → soll es wogen ⁶⁴
Zürcher (1931) → (2007)	wird es rauschen → rausche es ⁶⁵
Schlachter (1951/2000)	werden [...] rauschen
Rev. Luther (1984)	rausche ⁶⁶
RSV/NRSV (1952/1989)	wave ⁶⁷
NAB (1970)	rustle
NASB (1995)	wave

Magyar nyelven a „suhog” ige tűnik a legalkalmasabbnak a héber kifejezés visszaadására, egyszerre érzékeltetve a növények mozgását és az általuk keltett hanghatást.

c) Ahogyan már említettük, a 72. zsoltárban összesen négyszer jelenik a ברך ige (72,15.17.18.19.). A záró-doxológia jellegzetes בָּרַךְ-formulái mellett megjelenő másik két igei alak *hapax legomenon* az Ószövetségben. A 72,17-ben értelmezési nehézséget jelent, hogy a többségi *pi’él* (233-szor) formával szemben itt egy ritkán használt *hitpa’él* alak szerepel (וַיִּתְבַּרְכוּ).⁶⁸

A ברך *hitpa’él* alak csupán 7-szer fordul elő az Ószövetségben,⁶⁹ a 72,17 értelmezése ezért igencsak megosztja a fordítókat és kutatókat. A *hitpa’él* igeörzs különböző funkcióinak megfelelően rendkívül változatos az igealak fordítása. A *hitpa’él* (olykor a *nifal*-al jelentés-átfedésben) kontextustól függően lehet reflexív, reciprok, ritkán passzív⁷⁰ és deklaratív.⁷¹ A bizonytalanság továbbá nemcsak az igeörzs funkciójában jelentkezik, hanem kérdésként merül fel az is, hogy jövő idejű vagy jussivusi értelemben szerepel-e az ige, illetve, hogy milyen értelemben áll az igéhez kapcsolódó ב prepozíció. Ez utóbbi kérdésekre jelen tanulmányban terjedelmi okok miatt részletesen nem térhetünk ki, de a probléma így is jól érzékelhető a különböző fordítások összehasonlításából.

Az igeörzs funkcióját tekintve azt állapíthatjuk meg, hogy az ókori és középkori fordítások a passzív értelmezést részesítik előnyben.⁷² Mivel a passzív funkció jobban illik a *nifal* formához, úgy tűnik, hogy a fordítás és értelmezés háttérben az 1Móz 12,3-mal és az 1Móz 22,18-cal való harmonizálás szándéka áll. Ez egészen konkrétan jelentkezik a

⁶² Csak a mozgást adja vissza, a hanghatást nem érzékelteti.

⁶³ Ugyanigy Kittel, R.: *Psalmen* (1929), 239.

⁶⁴ Hasonlóan, „(es) woge”, Delitzsch, F.: *Psalmen* (1883), 513.; Buber, M.: *Das Buch der Preisungen*. Verlag Lambert Schneider, Heidelberg 81975, 108.; Janowski, B.: *Frucht der Gerechtigkeit* (2002), 104.

⁶⁵ A revízióban a kifejezés jelentése nem változik, de a jövő idejű értelmezést felváltja a jussivusi értelem. Ebben az utóbbi értelemben fordítja a szót például Baethgen, F.: *Psalmen* (1904), 225.; Kraus, H.-J.: *Psalmen 60–150* (1989), 655.; Hossfeld, F.-L. – Zenger, E.: *Psalmen 51–100* (2000), 304.

⁶⁶ Ugyanigy Seybold, K.: *Die Psalmen*. (HAT I/15), Verlag J. C. B. Mohr, Tübingen 1996, 276.; Meinhold, A.: *Verstehen* (2004), 100.; Saur, M.: *Königspsalmen* (2004), 133.

⁶⁷ Ugyanigy Seiple, W. G.: *Seventy-second Psalm* (1914), 185.; Broyles, C. C.: *Redeeming King* (1997), 28.

⁶⁸ Keller, C. A.: ברך II. (1971), 354.

⁶⁹ 1Móz 22,18; 26,4; 5Móz 29,18; Zsolt 72,17; Ézs 65,16a.16b; Jer 4,2, ld. Keller, C. A.: ברך II. (1971), 354.

⁷⁰ Siebesma, P. A.: The function of the niph'al in Biblical Hebrew. In: *Relationship to other passive-reflexive verbal stems and to the pu'al and hoph'al in particular*. Van Gorcum, Assen 1991, 167.; Baden, J. S.: Hitphael and Niph'al in Biblical Hebrew: Semantic and Morphological Overlap. In: VT 60 (2010), 34–35.

⁷¹ Ehhez ld. bővebben Balogh Csaba: „Mit ígért Isten Ábrahámnak?” Megjegyzések 1Móz 12,3b értelmezéséhez. In: *Református Szemle* 102/3 (2009), 265–266., 273–275.

⁷² Ld. uo. 274.

Septuagintában, amely, eltérve a masszoréta szövegtől, hozzáteszi: $\pi\alpha\sigma\alpha\iota\ \alpha\iota\ \varphi\upsilon\lambda\alpha\iota\ \tau\eta\varsigma\ \gamma\eta\varsigma$ (כל מושפחת האדמה), amely kiegészítés egyértelműen az 1Móz12,3-ra utal vissza.⁷³ Az értelmezési problémát tehát nem lehet elválasztani attól a kérdéstől, hogy miként függ össze a Zsolt 72,17b az 1Móz 12,3; 28,14; 22,18; 26,4 hasonló tartalmú kijelentéseivel. Nyelvi szinten megállapítható, hogy az 1Móz 22,18; 26,4 a Zsolt 72-höz hasonlóan a ברך *hitpa'él* formát hozza, míg az 1Móz 12,3; 22,18 versekben a szintén ritka ברך *nif'al* forma jelenik meg. A kérdés tehát az, hogy van-e jelentésbeli különbség a ברך *nif'al* és *hitpa'él* formája között, és ha igen, akkor miben áll ez a különbség. A két igetörzs nagyon közel áll egymáshoz, így joggal számolhatunk jelentés-átfedéssel. A ברך *nif'al* és *hitpa'él* alakokat tartalmazó bibliai helyek és kontextusaik vizsgálata mindenesetre azt mutatja, hogy a ברך *nif'al* esetében a reciprok, a ברך *hitpa'él* esetében pedig a deklaratív funkció dominál, így a kettő jelentése részben megkülönböztethető.⁷⁴

A modern fordításokban a *hitpa'él* minden lehetséges funkciója képviselteti magát. Mivel az áldás reflexív értelmezése teológiailag problematikus,⁷⁵ és mivel passzív értelmezés inkább ברך *nif'al* helyekkel való harmonizálás eredménye,⁷⁶ a Zsolt 72-ben leginkább a reciprok és a deklaratív jelentés jöhetne szóba, ahol a ב *instrumentalis* (= által, -val, -vel) arra utal, hogy a király neve áldásformulák paradigmájává válik.⁷⁷

Lássuk a legfontosabb fordításokat összefoglaló táblázatban:⁷⁸

	Zsolt 72,17: וַיְתְּבְּרֵנוּ (בו)
LXX	εὐλογηθήσονται (ἐν αὐτῷ)
Targúm	(וַיְתְּבְּרֵנוּ בְּזוֹתִיהָ) ⁷⁹
Vulgata iuxta LXX	benedicentur (in ipso)
Vulgata iuxta Hebr.	benedicentur (in eo)
Luther (1545)	werden (durch denselben) gesegenet sein ⁸⁰
Kálvin (1557)	benedicent se (in eo) ⁸¹

⁷³ A LXX több más ókori fordításhoz hasonlóan nem tesz különbséget ברך *nif'al* és *hitpa'él* között, hanem egységesen passzívumként értelmezi a két formát, ld. Balogh Cs.: „Mit ígért Isten Ábrahámak?” (2009), 274.

⁷⁴ Ld. uo. 276. A két igetörzs közti különbségtételről, ill. a lehetséges jelentés-átfedésről szóló vitához ld. Grüneberg, K. N.: *Abraham, Blessing and the Nations: A Philological and Exegetical Study of Genesis 12:3 in Its Narrative Context* (BZAW 332), Walter de Gruyter, Berlin 2003; Benton, R. Ch.: *Aspect and the Biblical Hebrew Niphal and Hitpael*, (publikálatlan doktori disszertáció), University of Wisconsin-Madison, 2009; Baden, J. S.: *Hitpael and Niphal* (2010), 33–44.

⁷⁵ A kérdéshez ld. Balogh Cs.: „Mit ígért Isten Ábrahámak?” (2009), 268.

⁷⁶ A szakirodalom erősen hangsúlyozza, hogy bár ritkán a passzív funkció is megjelenik, de ez egyáltalán nem jellemző, ld. Siebesma, P. A.: *Function of the niphal* (1991), 167.; Benton, R. Ch.: *Aspect* (2009), 81–82.; Baden, J. S.: *Hitpael and Niphal* (2010), 36.

⁷⁷ Így interpretálja a verset Rasi is: $\text{אדם אומר לבנו תהא חכם ועשיר כשלמה}$, „Az ember azt mondja a fiának: »Légy olyan bölcs és gazdag, mint Salamon«, ld. Gruber, M. I. (ed.): *Rashi's Commentary* (2004), 475., 837., hasonlóan Goulder, M. D.: “May thy house be like the house of Salomon”, ld. Goulder, M. D.: *Prayers* (2004), 243. A magyarázatnak bibliai alapja is van, amikor például áldás-paradigmává válik Efraim és Manassé neve (1Móz 48,20) vagy Ráhel és Lea neve (Ruth 4,11), ld. Blum, E.: *Die Komposition der Vätergeschichte*. (WMANT 57), Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1984., 352.; Balogh Cs.: „Mit ígért Isten Ábrahámak?” (2009), 269.

⁷⁸ Megjegyzendő, hogy a német fordításokban nem mindig eldönthető, hogy a „sich segnen”, illetve „sich Segen wünschen” kifejezések reciprok vagy reflexív értelemben állnak-e, a „sich Segen wünschen” formula pedig ezen felül még a deklaratív funkciót is magában foglalhatja.

⁷⁹ A Targúm az igetörzs tekintetében követi a masszoréta szöveget, a ב prepozíció mellé viszont beilleszti a זכות „érdem” főnevet.

⁸⁰ Hasonlóan, „will be blessed through him”, Human, D. J.: *An ideal for leadership* (2002), 664.

	Zsolt 72,17: (בּוֹ) וַיְבָרְכוּ
Károli (1590)	megáldatnac (ő benne)
KJV (1611)	and <i>men</i> shall be blessed (in him)
Káldi (1626)	meg áldatnak (o ^e benne)
Rev. Károli (1908)	(vele) áldják magokat ⁸²
Kecskeméthy (1935)	áldottak lesznek (benne)
MBT (1990)	(nevével) mondjanak egymásra áldást ⁸³
SzIT (1996)	(benne) áldást nyer
Káldi-Neovulgáta (1997)	(benne) nyerjen áldást
Elberfelder (1905/2006)	(in ihm) wird man sich segnen ⁸⁴
Zürcher (1931) → (2007) ⁸⁵	(mit seinem Namen) sollen sich Segen wünschen ⁸⁶
Schlachter (1951) → (2000)	sollen sich segnen (in seinem Namen)
Rev. Luther (1984)	(durch ihn) sollen gesegnet sein
RSV (1952)	may men bless themselves (by him) ⁸⁸
NRSV (1989)	may ...be blessed (in him)
NAB (1970)	(in him) shall ... be blessed
NASB (1995)	let men bless themselves (by him)

d) A כָּלָו kifejezéshez a *masora parva* megjegyzi, hogy *qámeccel* csak itt szerepel. A rendhagyó ponttáció miatt nem egyértelmű sem a gyök, sem az itt szereplő konkrét nyelvtani forma. A többségi vélemény szerint a כָּלָה ige szerepel a szövegben,⁸⁹ má-

⁸¹ A reformáció bibliafordításaira jellemző passzív értelmezéssel szemben Kálvin reflexív funkciót tulajdonít az igealaknak, ld. CR 59, 670.

⁸² A Károli-fordítás esetében a revízió a passzív igealokról reflexív formára vált, de változik a בּוֹ prepozíció értelmezése is. Hasonlóan, „áldják magukat vele”, IMT (1906).

⁸³ A MBT verziójában egyszerre jut érvényre a reciprok és deklaratív funkció. Ugyanígy Kraus, N.: *Dávid zsoltárai* (1999), 396.

⁸⁴ Hasonlóan “and may all nations bless one another (in him), Terrien, S. L.: *Psalms* (2003), 517.; “and man shall bless themselves (in him)”, Goulder, M. D.: *Prayers* (2004), 243.

⁸⁵ A revízióban a בּוֹ prepozíció értelmezése megváltozik. Hasonlóan Zenger, aki először (2000) nyitva hagyja a kérdést: „sollen sich mit/in ihm Segen wünschen”, később (2003) pedig az „es sollen sich in ihm segnen” fordítás mellett dönt, ld. Hossfeld, F.-L. – Zenger, E.: *Psalmen 51–100* (2000), 304.; Zenger, E.: *Auslegungen* (2003), 155. Szintén eldöntetlenül hagyja a prepozíció fordításának kérdését Meinhold, A.: „Und man wünsche sich Segen mit/in ihm”, ld. Meinhold, A.: *Verstehen* (2004), 100.

⁸⁶ Hasonlóan, „segnen sollen sich (mit ihm)”, Baethgen, F.: *Psalmen* (1904), 225.; “(with him) will all nations bless themselves”, Seiple, W. G.: *Seventy-second Psalm* (1914), 185.; „sollen sich (mit ihm) Segen wünschen”, „mit ihm sollen sich segnen” (reciprok értelemben), Gunkel, H.: *Psalmen* (1926), 305., 310.; Seybold, K.: *Psalmen* (1996), 276.; „mögen alle Stämme sich segnen mit ihm”; Buber, M.: *Preisungen* (1975), 109.

⁸⁷ Ugyanígy Saur, M.: *Königpsalmen* (2004), 133.; hasonlóan, „(in ihm) sollen sich segnen”, Kraus, H.-J.: *Psalmen 60–150* (1989), 655.; Arneht, M.: *Sonne der Gerechtigkeit* (2000), 23.; „es sollen sich (in ihm) segnen”, Janowski, B.: *Frucht der Gerechtigkeit* (2002), 104. Vö. még „segnen mögen sie sich (in ihm)”, Delitzsch, F.: *Psalmen* (1883), 513.; „segnen sich in ihm”, Kittel, R.: *Psalmen* (1929), 239.

⁸⁸ Hasonlóan, “may people bless themselves (by him)”, Tate, M. E.: *Psalms 51–100* (1990), 220.; “may they bless themselves (by him)”, Broyles, C. C.: *Redeeming King* (1997), 28.; “all nations shall bless themselves (by him)”, Eaton, J.: *Psalms* (2005), 261.

⁸⁹ Ezt erősíti az a tény is, hogy a כָּסָה „betakar, lefed” igének a כָּלָו-hoz hasonló *pu'al* formáját ismerjük: כָּסָה (Péld 24,31; Zsolt 80,11), ld. Bauer, H. – Leander, P.: *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testaments*. I.: *Einleitung. Schriftlehre. Laut- und Formenlehre*. Verlag von Max Niemeyer, Halle 1922, 424.

sok inkább a hasonló jelentésű כָּלַל⁹⁰ gyökre gondolnak. A כָּלָה („abbahagy, bevégez; elfogy, végződik”) jelentésű ige azt jelöli, hogy valami az időbeli vagy térbeli végéhez ér.⁹¹ A כָּלַל ezzel szemben valaminek teljességére utal, és legtöbbször „egésszé/teljessé tesz, befejez” jelentésben áll. Etimológiailag a כָּל/כֹּל („minden, egész, teljes(ség), összes(ség)”) kifejezésből származik.⁹²

Bármelyik gyököt is vesszük alapul, a masszoréta szövegben szereplő forma nyelvtanilag nem szabályos. A középső gyökmássalhangzó kettőzése miatt *pu'al* alakra gondolhatunk, amelynek szabályos formája: כָּלָל.⁹³ A magánhangzóképzlet azonban *qal* igetörzsre utal, mely esetben a helyes írásmód dágés nélkül כָּלָל lenne.⁹⁴ A bizonytalanság a szöveg végső értelmét tekintve nem okoz különösebb problémát, mivel a kontextusba értelmileg és nyelvtanilag mindkét forma beleillik (*qal* „véget ér”; *pu'al*: „befejezettek lenni”), statisztikailag azonban a *qal* formának nagyobb a valószínűsége.⁹⁵ Ha a כָּלַל ige vesszük alapul, akkor a כָּלָל vagy כֹּלָל formák lennének szabályosak. A masszoréta szövegben szereplő szóalak valószínűleg egy ún. *forma mixta*, amely tudatosan igyekszik egyszerre megjeleníteni a két lehetséges olvasatot.⁹⁶

Mivel a két lehetséges gyök olykor jelentés-átfedésben is állhat egymással, és mivel a két lehetséges igetörzs sem módosítja kardinálisan a gyökök jelentését, az értelmezések és a fordítások ezen a helyen nem mutatnak lényegi eltéréseket.⁹⁷

3. Abszolút hapax legomenonok

A harmadik csoportba olyan kifejezések tartoznak, melyeket *abszolút hapax legomenon*ként tartunk számon.⁹⁸ A Zsolt 72-ben ezek mindegyikét megjelöli a *masora parva* is mint kisebbségi formákat. Mivel az Ószövetség héber szövegében semmilyen más alakban nem fordulnak elő, és Biblián kívüli előfordulásuk sem ismert, más módon szükséges következtetni a jelentésükre.

Ezen kifejezések esetében az ókori fordítások egymástól olykor nagyon eltérő értelmezést mutatnak.⁹⁹ A legtöbb esetben így etimológiai-filológiai következtetésekre

⁹⁰ Így például Seybold, K.: *Psalmen* (1996), 276.; Baarda, T.: A 'Hexaplaric' Rubric in Psalm 72 in an Early Siraic Manuscript (VK 0631). In: JAB 2 (2000), 10.

⁹¹ Ld. HALAT 2 (1974), 454–455.; Helfmeyer, I. J.: כָּלָה. In: ThWAT 4 (1984), 166–174.

⁹² Ld. Sauer, G.: כָּל. In: THAT 1 (1971), 828.; HALAT 2 (1974), 457.

⁹³ Így például Delitzsch, F.: *Psalmen* (1883), 520.; Baethgen, F.: *Psalmen* (1904), 226.; Duhm, B. D.: *Psalmen* (1922), 278.

⁹⁴ A ³BHK és a BHS kritikai apparátusa alapján így például Loretz, O.: *Psalmstudien: Kolometrie, Strophik und Theologie ausgewählter Psalmen*. (BZAW 309), Walter de Gruyter, Berlin 2002, 195. A kérdéshez ld. még HALAT 2 (1974), 455., 457.

⁹⁵ Az ige 64-szer szerepel *qal*-ban, 141-szer *pu'el*-ben, és e bizonytalan helytől eltekintve mindössze csak 1-szer *pu'al*-ban (ld. az 1Móz 2,1-ben olvasható szabályos כָּלָל alakot), ld. Gerlemann, G.: כָּלָה. In: THAT 1 (1971), 832.

⁹⁶ A jelenséghez ld. Gesenius, W. – Kautzsch, E.: *Hebräische Grammatik*. Verlag von F. C. W. Vogel, Leipzig ²⁸1909, 229.

⁹⁷ A nyelvi problémára sajátos magyarázatot ad a Talmud. Rabbi Meir (Kr. u. 2. sz.) szerint a Zsoltárok könyvének minden költeménye Dávidtól származik, mert a helyes olvasat כָּלָל helyett כָּל אֱלֹהֵי „mindezek”. A 72,20 tehát így értendő: „Mindezek Dávidnak, Isai fiának imádságai.”, ld. Peszáchim 117a.

⁹⁸ Vö. Cohen, H. R.: *Biblical hapax legomena* (1978), 2.

⁹⁹ A babiloni fogság korában, de már a fogság előtt is hanyatlóban volt a héber nyelv használata, s fokozatosan kiszorította azt az arámi. A Krisztus utáni századokban a bibliai héber nyelv már lényegében holt nyelv, így az ókori fordítások többségének relatív kései keletkezésekor (Kr. u. 2–6. sz.) a ritka kifeje-

kell hagyatkoznunk. Ebben a rokon nyelvek lehetnek segítségünkre, valamint a nyelvtörténet későbbi szakaszából ismert újhéber, misnai héber és zsidó-arámi kifejezések-ből visszakövetkeztetve találhatunk rá a szó értelmére. A Zsolt 72-ben három *abszolút hapax legomenon* szerepel.¹⁰⁰

a) Ilyen egyszeri kifejezés a זְרִיפָה főnév a 72,6-ban.¹⁰¹ Az első gyökmássalhangzó ilyen reduplikációját csak ez a szó mutatja a héberben.¹⁰² Az ókori fordítások közül a Targúm a נִטְף („csepeg”) igével fordítja a szót, a LXX pedig a στᾶζω („csöpög, esik”) ige participiumát használja. Ennek megfelelően fordít a Vulgata iuxta LXX a *stillo* („cseppenként hull”) és a Vulgata iuxta Hebr. az *iroro* („harmatként csepeget”) igeek participiumával.

Sajátosan kreatív értelmezéssel áll elő a Midrás T^ehillím. A 72. zsoltár magyarázatában rákérdez a szó értelmére: מָהוּ זְרִיפָה? „Mi az a זְרִיפָה?”, majd a következő választ adja erre: שְׂמִזְרוּ וּמִיִּפֶה הָאָרֶץ, azaz, „ami megerősíti és széppé teszi a földet”.¹⁰³ A magyarázat szerint tehát a זְרִיפָה alak nem más, mint a זָרוּ („(fegyverrel) megerősít, felövez”) és יָפֶה („széppé tesz, díszít”) szavak keveréke: יָפֶה + זָרוּ = זְרִיפָה. A Midrás T^ehillím értelmezése azonban inkább nyelvi bravúr, mint valós etimológia.

A reformáció korának fordításai az ókori fordításoktól némileg eltérően értelmezik a *hapax legomenon*t. Luther és a King James Version a *feuchten* és a *(to) water* igéket használják a fordításban, de nem participiumi formában. Kálvin a zsoltárokhöz írt kommentárjában az *irrigo* („(meg)öntöz, megnedvesít”) igét alkalmazza, a Vulgata és a LXX szóhasználatától eltérve, de azokhoz hasonlóan participiumi formát használ a fordításban. Ugyanezt a nyelvtani formát választja Károli és Káldi is, amikor az „öntöző”, illetve a „χορρογο” melléknévi igeneveket alkalmazzák. A reformáció korának fordításai, a Vulgatahoz és Septuagintához hűséges Káldi-Biblia kivételével,¹⁰⁴ nem csepegésként értelmezik tehát a szót, mint az ókori fordítások. Feltűnő azonban az egyezés abban, hogy igével adják vissza a kérdéses kifejezést.

Az újabb kori kutatások szerint etimológiailag az a legvalószínűbb, hogy a זְרִיפָה igéből képzett arámi זְרִיפָה („csepp”) főnév héber változata szerepel itt a szövegben.¹⁰⁵ Az arámi főnév a gennyes seb folyására, valamint az eső csepegésére vonatkozik.¹⁰⁶ A főnévi forma azonban, ahogyan ezt már az ókori és középkori fordítások is érzékelik, problematikusnak tűnik a versben. A költői szövegbe ugyanis a *parallelismus membrorum* miatt jobban illeszkedne egy ige. Éppen ezért a kutatók többsége a kritikai kiadások

zések helyes értelmezése már korántsem evidencia, ld. Jenni, E.: *Lehrbuch der hebräischen Sprache des Alten Testaments*. Verlag Helbing & Lichtenhahn, Basel–Stuttgart 1978, 15.

¹⁰⁰ Ugyanígy Casanowitz, I. M.: *Hapax Legomena* (1904), 227.

¹⁰¹ A középkori, *hapax legomenon*okkal foglalkozó és azokat listába gyűjtő zsidó művek közül Menahém ibn Saruq és a שאלות עתיקות ismeretlen szerzője is megemlíti a kifejezést, ld. Cohen, H. R.: *Biblical hapax legomena* (1978), 104.

¹⁰² A szír nyelvben ugyanez a jelenség meglehetősen gyakori, ld. Baethgen, F.: *Psalmen* (1904), 224.

¹⁰³ Ld. Buber, S. (szerk.): *Midrás T^ehillím* (1947), 326.

¹⁰⁴ A korai magyar fordításokban is megjelenik a csepegés képe: „mikent cepego h'vlladekok foldre”, Döbrentei-kódex (1508), 135.; „mikent czepego czeppenetek fo'ldre”, Apoc-kódex (15/16. sz.), 24. Hasonlóan Zürcher Bibel (1534) „wie die kleynen ra'gen tro'pflin”.

¹⁰⁵ Rasi szerint a kifejezés a héber טיפים „cseppek” főnév arám megfelelője (vö. Jóma 87a), ld. Gruber, M. I. (ed.): *Rashi's Commentary* (2004), 473., 836.

¹⁰⁶ Gesenius, W.: *Handwörterbuch* (1962), 208.

erre vonatkozó javaslatát és az ókori fordítások olvasatát elfogadva a 72,6-ban az igei formát részesíti előnyben,¹⁰⁷ és ugyanez tükröződik a 20. századi bibliafordításokban.

Az egyik javaslat szerint a זָרַף ige *piḥ'el* (זָרַף, מְזַרְפִּי),¹⁰⁸ *hif'il* (יִזְרִיפוּ)¹⁰⁹ vagy *pi'el* (מְזַרְפֵּי)¹¹⁰ formája olvasandó. A ³BHK feltünteti még a szír *r'zaf* („csepegtet, (be)permetez”) ige megfelelő alakját (יִזְרִיפוּ) mint lehetséges olvasatot. Nehezíti a megértést az is, hogy az igéhez kapcsolódó רִבִּיבִים főnév itteni jelentése sem teljesen tisztázott.¹¹¹ Talán ez áll annak háttérében is, hogy a LXX és annak nyomán a Vulgata iuxta LXX a két szót úgy adja vissza, hogy alliterációt képezve ugyanannak a kifejezésnek a főnévi és participiumi formáját illeszti egymás mellé: σταγόνας σταζουσαι, *stillicidia stillantia*.¹¹² Egyes kommentáríróknál és némely bibliafordításokban találunk kísérleteket arra, hogy a kifejezés főnévi formában maradjon.¹¹³

	Zsolt 72,6: זָרַף
LXX	σταζουσαι
Targúm	רַנְטָפִין
Vulgata iuxta LXX	stillantia
Vulgata iuxta Hebr.	inorantes
Luther (1545)	feuchten
Kálvin (1557)	irrigantes ¹¹⁴
Károli (1590)	öntöző ¹¹⁵
KJV (1611)	[to] water ¹¹⁶

¹⁰⁷ Duhm, B. D.: *Psalmen* (1922), 275.; Kittel, R.: *Psalmen* (1929), 238., 239.; Weiser, A.: *Die Psalmen II: Psalm 61–150* (ATD 15), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1963, 341.; Kraus, H.-J.: *Psalmen 60–150* (1989), 655., 656.; Tate, M. E.: *Psalms* (1990), 219., 221.; Seybold, K.: *Psalmen* (1996), 275., 276.; Arnoeth, M.: *Sonne der Gerechtigkeit* (2000), 21.; Janowski, B.: *Frucht der Gerechtigkeit* (2002), 103.; Loretz, O.: *Psalmenstudien* (2002), 187.; Molnár János: *Királyok és messiások* (2009), 241. Másképp Delitzsch, F.: *Psalmen* (1883), 512.; Baethgen, F.: *Psalmen* (1904), 223.; Saur, M.: *Königpsalmen* (2004), 132.; Meinhold, A.: *Verstehen* (2004), 95.

¹⁰⁸ HALAT 1 (1967), 272.; Kraus, H.-J.: *Psalmen 60–150* (1989), 655., 656.; Seybold, K.: *Psalmen* (1996), 276.; Arnoeth, M.: *Sonne der Gerechtigkeit* (2000), 21.; Hossfeld, F.-L. – Zenger, E.: *Psalmen 51–100* (2000), 306.; Janowski, B.: *Frucht der Gerechtigkeit* (2002), 103.

¹⁰⁹ Ld. a BHS-t, ugyanígy Gesenius, W.: *Handwörterbuch* (1962), 206.; Kraus, H.-J.: *Psalmen 60–150* (1989), 655., 656.; Molnár J.: *Királyok és messiások* (2009), 241.

¹¹⁰ Így a ³BHK kritikai apparátusának javaslata. A szókezdő ז talán egy elírás miatt került az előző főnév végére, amely így egy többes számú formává módosult (רִבִּיבִים), vö. Seiple, W. G.: *Seventy-second Psalm* (1914), 190.

¹¹¹ A kérdéshez ld. Hartmann, Th.: רַב, in: THAT 2 (1976), 722–723.; Fabry, H.-J.: רַב I–II. In: ThWAT 7 (1993), 298.; HALAT 4 (1990), 1096., 1099–1100.

¹¹² Egyes korai magyar fordítások követik ezt a nyelvi megoldást: „...mikent czepego° czeppenetek fo°ldre”, *Apor-kódex* (15/16. sz.), 24.; „...mykeppen harmatozo harmath feldre”, *Keszthelyi-kódex* (1522) 179.; „...mýkeppen harmatozo harmat feldre”, *Kulcsár-kódex* (1539), 172.

¹¹³ Ld. Zürcher Bibel (1534); Baethgen, F.: *Psalmen* (1904), 223.; Delitzsch, F.: *Psalmen* (1883), 512.; Buber, M.: *Preisungen* (1975), 108.; Saur, M.: *Königpsalmen* (2004), 132.; Meinhold, A.: *Verstehen* (2004), 95.; Elberfelder Bibel (1905) és (2006).

¹¹⁴ Ugyanígy, „irrigate”, Tate, M. E.: *Psalms 51–100* (1990), 219.

¹¹⁵ A melléknévi igenév a „záporoc” főnév jelzőjeként szerepel. Bencédi Székely István szintén az „öntöz” igét választja fordításában, de Károlival ellentétben nem participiumi formában: „es mint az ko°d mego°tto°zi az fo°ldet”, ld. Székely István: *Zsoltárkönyv*. Krakkó, 1548 [Faximile: Budapest 1991.] 71, idézi: A. Molnár Ferenc. – Kustár Zoltán: A gyapjú szó a 72. zsoltár korai fordításaiban. In: *Magyar Nyelv* 2004/3, 340–341.

¹¹⁶ Ugyanígy Seiple, W. G.: *Seventy-second Psalm* (1914), 185.; Terrien, S. L.: *Psalms* (2003), 516.; Goulder, M. D.: *Prayers* (2004), 240.; Eaton, J.: *Psalms* (2005), 261.

	Zsolt 72,6: זָרַיִף
Káldi (1626)	cho ^o ppo ^o go ^e ¹¹⁷
Rev. Károli (1908)	megöntözi
Kecskeméthy (1935)	öntözésére
MBT (1990)	áztatja meg ¹¹⁸
SzIT (1996)	átitítja
Káldi-Neovulgáta (1997)	öntözi
Elberfelder (1905) (2006)	Regengüsse ¹¹⁹ → Befeuchtung ¹²⁰
Zürcher (1931) → (2007)	netzen ¹²¹ → tränken ¹²²
Schlachter (1951) → (2000)	erweichen → bewässern
Rev. Luther (1984)	feuchten ¹²³
RSV/NRSV (1952/1989)	[to] water
NAB (1970)	watering ¹²⁴
NASB (1995)	[to] water

A fentiekől eltérő, nem bibliafordításokban szereplő egyéb fordítási javaslatok: „besprengen”,¹²⁵ „sprinkling”,¹²⁶ „ein durchdringender Regen”,¹²⁷ „Getröpfel”.¹²⁸

Összességében egyetérthetünk minden olyan javaslattal, mely az igei formát részeseíti előnyben, mivel az formailag jobban illeszkedik a költői szövegbe, tartalmilag pedig a „megöntöz, megáztat” igék a legalkalmasabbak a *hapax legomenon* visszaadására.

b) A 72,16-ban előforduló פִּסְתָּהּ (פִּסְתָּהּ) kifejezés szintén *abszolút hapax legomenon* a héber Ószövetségben, ezért jelentése bizonytalan. A szó pontos etimológiája nem ismert. Mondattanilag és alakilag a פִּסְתָּהּ nőnemű főnév *constructus* formája lehet, az *absolutus* forma azonban nem szerepel sem az Ószövetségben, sem az ismert ókori írott forrásokban.¹²⁹

A bizonytalanság már a korai fordításokban is tükröződik. A Targúm, a LXX és az azt követő Vulgata iuxta LXX hasonlóan érti a szöveget, de nem teljesen világos, hogy milyen etimológiát sejtene a szó háttérben.¹³⁰ A Targúm a (לחמא) סַעִיר formában fordítja a kifejezést, a kérdéses szót tehát a סַעִיר („segítség, támogatás, támasz, ellátás”) főnévvel adja vissza.¹³¹ A LXX ehhez részben hasonlóan a στήριγμα („alap, alapzat, tá-

¹¹⁷ A melléknévi igenév a „cho^oppo^ok” jelzője.

¹¹⁸ Hasonlóan, „amely áztatja a földet”, IMIT (1906); Kraus, N.: *Dávid zsoltárai* (1999), 396.

¹¹⁹ Hasonlóan, „Wasseruß”, Delitzsch, F.: *Psalmen* (1883), 512.

¹²⁰ Ugyanígy Saur, M.: *Königspsalmen* (2004), 132., hasonlóan „Besprengung”, Baethgen, F.: *Psalmen* (1904), 223.

¹²¹ Hasonlóan, „benetzen”, Janowski, B.: *Frucht der Gerechtigkeit* (2002), 103.

¹²² Ugyanígy Süßenbach, C.: *Der elohistische Psalter* (2005), 277.

¹²³ Hasonlóan, „befeuchten”, Kittel, R.: *Psalmen* (1929), 238.; Seybold, K.: *Psalmen* (1996), 275.; Zenger, E.: *Auslegungen* (2003), 154.

¹²⁴ Human, D. J.: *An ideal for leadership* (2002), 663.

¹²⁵ Duhm, B. D.: *Psalmen* (1922), 278.; Gunkel, H.: *Psalmen* (1926), 304.; Arneth, M.: *Sonne der Gerechtigkeit* (2000), 21.; Hossfeld, F.-L. – Zenger, E.: *Psalmen 51–100* (2000), 304.

¹²⁶ Broyles, C. C.: *Redeeming King* (1997), 27.

¹²⁷ Így Meinhold, A.: *Verstehen* (2004), 95., vö. Zobel, H.-J.: מִטָּר. In: ThWAT 4 (1984), 828.

¹²⁸ Buber, M.: *Preisungen* (1975), 108.

¹²⁹ Ld. Caquot, A.: *LXXII 16* (1988), 215–217.

¹³⁰ Caquot szerint valószínűleg a Zsolt 105,16b áll az értelmezés háttérben, ahol a מִטָּרָה לַחֵם kifejezés ekvivalenseként a 72,16 fordításával egybecsengő στήριγμα ἄρτου (LXX) és סַעִיר לַחֵמָא (Targúm) kifejezésekkel találkozunk, ld. Caquot, A.: *LXXII 16* (1988), 215.

¹³¹ A Targúm a kifejezéssel kapcsolatot teremt a 16. és 12. versek között. A király megmenti azt, akinek nincs segítőtje/támasza. (72,12) Legyen a kenyérnek segítőtje/támasza az országban... (72,16). A terminológiai kapcsolat összeköti a zsoltárban megjelenő szegénység-tematikát és a termékenység-tematikát.

masz, támogatás”) ekvivalenst választja, a Vulgata iuxta LXX pedig követve LXX-t, a *firmamentum* („erősítés, támasz”) kifejezéssel fordít.¹³² Ezekről eltér a Pesitta, amely a *sug’ā* („tömeg, sokaság”) értelemben adja vissza a szót,¹³³ a Vulgata iuxta Hebr. fordításában pedig a *memorable* (*triticum*) „emlékezetes, megjegyzésre méltó (búza)” kifejezést olvassuk. A sokféle, esetenként egymástól nagyon eltérő értelmezés azt jelzi, hogy a Kr. utáni első századokban már nem egyértelmű a héber kifejezés jelentése.

A Midrás T^chillim nem tér ki a szó etimológiájára. A kifejezéshez pusztán a következő megjegyzést fűzi: „R. Hijja bar Aszi mondta R. Jóhánán nevében: Izrael földje egyszer májd [kisméretű, édes] kenyeret (גְּלוֹסְקָא) és gyapjúruhát (בְּלִי מְיֻלְתִּין) hoz elő.”¹³⁴

Az eredeti szöveg értelmének pontos megismerése a reformáció korában válik újra központi jelentőségűvé. A 16/17. századi nemzeti fordítások egyezést mutatnak abban, hogy a kifejezést egyfajta mennyiségjelzőnek tekintik. Eltérés mutatkozik azonban abban, hogy egészen kicsi, vagy éppen nagyon nagy mennyiséget jelöl-e a פֶּסֶת szó. Ellenértés véleményen van például a két nagy reformátor, Luther és Kálvin. Luther fordításában ezt olvassuk: „...wird das Getreide dick stehen.” A kifejezés tehát szerinte a gabona nagy mennyiségére utal. Ezzel Luther a szír fordítás értelmezéséhez kerül közel. A korabeli magyar fordítások közül a Káldi-Biblia nagyon hasonlóan érti a kifejezést: „vastagság léfzen”.¹³⁵ Kálvin ezzel szemben a *palma* (*triticā*) „tenyérnyi (gabona)” fordítás kifejezéssel adja vissza a szöveget. A kommentáláskor óvatosan fogalmaz: „Valószínű azok véleménye, akik a tenyérnyi alatt csak egy kis adagot értenek.”¹³⁶ Kálvin szerint a szöveg egy nagy kontrasztot akar érzékeltetni, mely szerint nem több, mint egy tenyérnyi gabona elvetése is elég, hogy még a hegyek tetején is gazdag termés legyen.¹³⁷ Ugyanígy az angol nemzeti fordítás, a King James Version szövegében is a *handful* (*of corn*) kifejezést találjuk.¹³⁸ Ez utóbbi értelmezések mögött a héber-arámi פֶּסֶת főnév áll, melynek egyik jelentése „tenyér, marok, kézfej”, illetve „talp, lábfej”.¹³⁹ A főnév Dániel könyvében is megjelenik (Dán 5,5.24) a יָד פֶּסֶת főnévvel, de az 1Kir 18,44 arámi fordításában is a קַפְסַת יָד נֶבֶר kifejezés a héber פֶּסֶת „emberi kéz/tenyér” megfelelőjeként szerepel. A פֶּסֶת főnév másik jelentése „rész, darab, adag”, mely az 1Móz 37,3.23.32 versekből ismert, ahol a többes számú פְּסִים főnév „darabokból összevarrott, színes ruha” jelentésben áll.¹⁴⁰

Rasi kétféle jelentést tart elképzelhetőnek. Egyrészt lehetséges, hogy a פֶּסֶת kifejezés rokon a misnai-héberből ismert פֶּסֶת פֶּסֶת főnévvel, mely „terjedés”-t jelent (általában a lepítés folt terjedésére vonatkozik). A szó véleménye szerint szinonim értelmű a תוספת

¹³² Vö. „Schwellen des Gerreides”, Buber, M.: *Preisungen* (1975), 108.

¹³³ HALAT 3 (1983), 892. Ugyanígy Delitzsch, F.: *Psalmen* (1883), 518.

¹³⁴ Buber, S. (szerk.): *Midrás T^chillim* (1947), 326. A midrás értelmezésére Rasi is visszautal, ld. Gruber, M. I. (ed.): *Rashi's Commentary* (2004), 475., 837.

¹³⁵ Káldi viszont nem fordítja a szókapcsolat második tagját, a נֶבֶר kifejezést, amit a Káldi-Neovulgata (1996) korrigál majd: „Bőséggel legyen gabona a földön...”

¹³⁶ „Probabilis est eorum opinio quibus palma tantundem valet ac exigua portio”, ld. CR 59, 671. Ebből az is kiderül, hogy Kálvin más vélemények ismeretében és azok elvetésével döntött az adott fordítás mellett.

¹³⁷ Ld. CR 59, 671.

¹³⁸ A fordítás kritikájához ld. G. S. G.: The Word „Handful” in Psalm 72:16. In: *The Hebrew Student* 1/1 (1882), 15.

¹³⁹ A kifejezés héber megfelelője csak többes számban fordul elő פְּסִים „kézføjeg és lábfejig érő (hosszú) alsóruha” jelentésben (2Sám 13,18.19). A LXX és Vulgata fordításában: citw.n karpwto.j, *tunica talarī*. A főnév újhéber, bibliai-arámi, zsidó-arámi és szír megfelelőjének jelentése is „tenyér”, illetve „talp”, főníciai ekvivalense pedig „tábla” jelentésű, ld. Gesenius, W.: *Handwörterbuch* (1962), 650.; HALAT 3 (1983), 892.

¹⁴⁰ A LXX és Vulgata fordításában: χιτών ποικίλος, *tunica polymita*, vö. HALAT 3 (1983), 892.

(„hozzáadás”) és a רבוי („bőség”) főnevekkel. Másrészt a פֶּסֶת kifejezés lehet a רצון („szívesség, támogatás, tetszés”) szinonimája is, és rokon a פּוֹט („egyeztet, kibékít”) igével.¹⁴¹

A modern bibliakritika más lehetőségeket is felmutat. A BHS kritikai apparátusának javaslata az arámi פִּיכָא („bőség, megelégtetés (abundantia)”) szóval hozza összefüggésbe a פֶּסֶת kifejezést. Duhm szintén egy arámi, a נֹסֶת „elég” kifejezés alapján korrigálja a szöveget: „Es sei genug Korn im Lande”.¹⁴² Delitzsch a פֶּסֶת I. (= פֶּשֶׁה) „el/kiterjed” igére vezeti vissza a szót, amely így szerinte a „kiterjedés, teljesség” jelentésben áll.¹⁴³ Felmerül még az arab párhuzam,¹⁴⁴ valamint az ugariti és egyiptomi etimológia lehetősége is, ahol a *pđ*, illetve *pś* főnevek jelentése „rész, elosztás, bőség”.¹⁴⁵ A ³BHK kritikai apparátusa betűtévésztest, illetve betűcserét feltételezve a héber שְׂפֵעַת („bőség, áradat”) (Jób 22,11: „vízáradat”; Ézs 60,6: „tevék sokasága”),¹⁴⁶ vagy a יִסָּךְ („folytat”) igéből képzett סִפַּת alakot javasolja „gyarapítás, felhalmozás” értelemben (vö. 4Móz 32,14; Ézs 30,1).¹⁴⁷ Szintén betűtévésztestet feltételez az a javaslat, amely a נוֹשֶׁפֶט főnévre javítja a kifejezést.¹⁴⁸ Egy további vélemény szerint a szövegben szereplő kifejezés פֶּסֶת helyett az azzal fonetikusán megegyező, a נִפְשׁ („gazdagnak/számosnak/bőségesnek/nagynak lenni”) gyökből származó נִפְשַׁת szót kell értenünk. Ezt a nézetet osztja például Seiple, aki így a következő fordítás mellett dönt: “there will be a rich (harvest)”.¹⁴⁹

Sajátos fordítást választ kommentárjában Goulder, aki a פֶּסֶת־בֵּר יְהִי kifejezést a következőképpen fordítja: “he¹⁵⁰ shall be a strip of open country”.¹⁵¹ Indoklásában kifejti, hogy a kései héber nyelvben megjelenő פֶּסֶת II. igét kell alapul venni, melynek jelentése „fel/szétoszt, szétszakít, elválaszt”, a בֵּר jelentése a Jób 39,4 alapján pedig „nyílt terület, legelő”.¹⁵² Goulder értelmezése szerint: “So the king is to be like a stretch of land on the hilltops”.¹⁵³

Az újkori fordítások döntő többsége a gabona nagy mennyiségét, bőségét érti a פֶּסֶת־בֵּר kifejezésen. Így például a King James Version 20. századi revideált változataiban is (RSV /1946–1952/, NRSV /1898/) már ebben az értelemben szerepel a szókapcsolat.

¹⁴¹ Gruber, M. I. (ed.): *Rashi's Commentary* (2004), 475., 837.

¹⁴² Duhm, B. D.: *Psalmen* (1922), 277., vö. Karasszon D.: *A Zsoltárok könyvének magyarázata* (Jubileumi Kommentár). In: *A Szentírás magyarázata, 2. kötet: Az Ószövetség könyveinek magyarázata, Zsoltárok könyve – Malakiás könyve*. Kálvin Kiadó, Budapest 1998, 587.

¹⁴³ Delitzsch, F.: *Psalmen* (1883), 518., vö. Gesenius, W.: *Handwörterbuch* (1962), 650.

¹⁴⁴ Ld. Baethgen, F.: *Psalmen* (1904), 225.; Seiple, W. G.: *Seventy-second Psalm* (1914), 194.

¹⁴⁵ HALAT 3 (1983), 892., ugyanígy Hossfeld, F.-L. – Zenger, E.: *Psalmen 51–100* (2000), 307.; Süßenbach, C.: *Der elohistische Psalter* (2005), 278.

¹⁴⁶ Így például Kittel, R.: *Psalmen* (1929), 239.; Skehan, P. W.: *Strophic Structure in Psalm 72 (71)*. In: *Biblica* 40 (1959), 304.

¹⁴⁷ Hasonlóan például Gunkel, H.: *Psalmen* (1926), 304.; Kraus, H.-J.: *Psalmen 60–150* (1989), 656.

¹⁴⁸ Ld. Seiple, W. G.: *Seventy-second Psalm* (1914), 194.

¹⁴⁹ Így Seiple, W. G.: *Seventy-second Psalm* (1914), 185., 194.

¹⁵⁰ Az ige Goulder szerint a királyra vonatkozik, ld. Goulder, M. D.: *Prayers* (2004), 243.

¹⁵¹ Goulder, M. D.: *Prayers* (2004), 242.

¹⁵² „Borjaik megerősödnek, felnőnek a legelőn (בֵּר/בֵּר/), elszélednek, és nem térnek hozzájuk vissza.” (Jób 39,4) A בֵּר főnevet ugyanígy értelmezi Caquot is. Szerinte a פֶּסֶת־בֵּר kifejezés helyes fordítása: „plante sauvage”, azaz „vadon élő növény”, ld. Caquot, A.: *LXXII 16* (1988), 217., 218.; vö. “fields of wheat”, Terrien, S. L.: *Psalms* (2003), 517.

¹⁵³ Goulder, M. D.: *Prayers* (2004), 243.

A kifejezés visszaadásának nehézségét továbbra is tükrözi azonban, hogy a fordításokban főnévi, melléknévi és igei formák egyaránt megjelennek a פֶּסֶת־בֶּרֶךְ ekvivalenseként, ahogyan ezt a következő táblázat is mutatja:

	Zsolt 72,16: (יְהִי פֶּסֶת־בֶּרֶךְ)
LXX	(ἔσται) στήριγμα
Targúm	(יְהִי סַעִיד לַחֲמַא)
Pesitta	<i>sug'ā</i>
Vulgata iuxta LXX	(erit) firmamentum
Vulgata iuxta Hebr.	(erit) memorabile (triticum)
Luther (1545)	(wird das Getreide) dick stehen
Kálvin (1557)	(erit) palma (triticí)
Károli (1590)	(leßnec gabona) kéuec
KJV (1611)	(shalbe) an handful (of corne)
Káldi (1626)	vastagság (lélzen)
Rev. Károli (1908)	Bő (gabona legyen)
Kecskeméthy (1935)	Bősége (lesz a gabonának) ¹⁵⁴
MBT (1990)	(legyen) bőven (gabona) ¹⁵⁵
SzIT (1996)	(Gabona) árassza el
Káldi-Neovulgáta (1997)	Bősséggel (legyen gabona)
Elberfelder (1905/2006)	Überfluß (an Getreide soll ...sein) ¹⁵⁶
Zürcher (1931) → (2007)	(es wird) Ueberfluss (an Korn sein) → (Korn)
Schlachter (1951/2000)	(es wird) Überfluß (an Getreide sein)
Rev. Luther (1984)	voll stehe (das Getreide)
RSV/NRSV (1952/1989)	(may there be) abundance (of grain) ¹⁵⁸
NAB (1970)	(may wheat) abound
NASB (1995)	(may there be) abundance (of grain)

A lehetséges etimológiák és a szövegösszefüggés együttes figyelembevételével a következő fordítást javasoljuk: יְהִי פֶּסֶת־בֶּרֶךְ „legyen gabona-bőség”.

c) A 17. versben szereplő יִנִּי szó értelmezését is nagyban nehezíti, hogy igei formája *abszolút hapax legomenon* a héber Bibliában. A zsoltár talán legvitatottabb kifejezése ez, ahol az értelmezést tovább nehezíti, hogy szövegkritikai problémák is felmerülnek a szó kapcsán. Sok héber kézirat, köztük a Codex Leningradensis margószéli megjegyzése szerint is a יִנִּי (K^etív) helyett ugyanennek az igének a *nif'al* alakja יִנֵּן (Q^eré) olva-

¹⁵⁴ Hasonlóan, „(legyen gabonának) bősége”, IMIT (1906).

¹⁵⁵ Ugyanígy Kraus, N.: *Dávid zsoltárai* (1999), 396.

¹⁵⁶ Hasonlóan, „Überfluss (an Getreide sei)”, Grohmann, M.: *Fruchtbarkeit* (2007), 160.

¹⁵⁷ Ugyanezt az ekvivalenst választják Delitzsch, F.: *Psalmen* (1883), 513.; Baethgen, F.: *Psalmen* (1904), 225.; Kittel, R.: *Psalmen* (1929), 239.; Seybold, K.: *Psalmen* (1996), 276.; Arneth, M.: *Sonne der Gerechtigkeit* (2000), 22.; Hossfeld, F.-L. – Zenger, E.: *Psalmen 51–100* (2000), 304.; Janowski, B.: *Frucht der Gerechtigkeit* (2002), 104.; Zenger, E.: *Auslegungen* (2003), 155.; Meinhold, A.: *Verstehen* (2004), 100.; Saur, M.: *Königspsalmen* (2004), 132.; Süßenbach, C.: *Der elohistische Psalter* (2005), 278. Ezeknél a szerzőknél csak בֶּרֶךְ szó fordításában jelentkezik kisebb eltérés, pl.: *von Korn, an Korn, des Getreides, an Getreide, von Weizen*.

¹⁵⁸ Ugyanígy Tate, M. E.: *Psalms 51–100* (1990), 220.; Human, D. J.: *An ideal for leadership* (2002), 664.; hasonlóan, “(Let there be) an abundance (of grain)”, Broyles, C. C.: *Redeeming King* (1997), 27.; “(The corn shall be) abundant”, Eaton, J.: *Psalms* (2005), 261.

sandó.¹⁵⁹ Létezik továbbá egy kézirat (de Rossi 879), mely a יָבוֹן „(szilárdan/készen) áll, szilárdnak/késznek lenni” kifejezést hozza, amely egészen egybecseng a szír fordítással (אִיתְּוּרָה).¹⁶⁰ A kifejezés értelmezése egyik korszakban sem egységes, az ókor, a középkor és az újkor értelmezési kísérletei egyaránt megoszlanak. A kronológiai rend helyett érdemes ezúttal a lehetséges etimológiákból kiindulni, hozzárendelve annak támogatóit a különböző korszakokból.

1. Az egyik, talán leginkább kézenfekvő etimológia, ha a יָבוֹן/יָבוֹן kifejezést a יָבֵן („sarj, utód, ivadék, leszármazott, hajtas, rügy”) főnév (vö. 1Móz 21,23; Ézs 14,22; Jób 18,19) derivátumának tekintjük.

Ennek az értelmezésnek ókori képviselője Aquila és Symmachos, akiknek fordításában egyaránt a γεννηθήσεται kifejezés szerepel, azaz mindketten a héber יָבֵן főnév igei származékszavaként értelmezik a kifejezést.¹⁶¹

A két vezető reformátor, Luther és Kálvin ugyanezt az etimológiát valószínűsíti. Luther fordításában ezt olvassuk: „wird sein Name auf die Nachkommen reichen”.¹⁶² Kálvin pedig zsoltárkommentárjában a *propago* („burjánzik, tenyészik”) igével fordítja a szót, utalva a (hír)név terjedésére. Magyarázataiban Kálvin ezt írja a héber szövegben szereplő יָבֵן igéről: „Szó szerint: (a nevének) utódai lesznek.”¹⁶³

A modern bibliakutatásban is jelentős tábor képviseli ugyanezt a nézetet, talán Kálvin és Luther hatása miatt is főleg protestáns részről.¹⁶⁴ A modern fordításokban az ige konkrét értelmezése részben a hozzá kapcsolódó főnév értelmezésétől is függ. Megoszlanak a vélemények, hogy a יָבֵן szó itt „név”, vagy „hír(név)” értelemben áll.¹⁶⁵

Zenger itt utal arra az ókori egyiptomi rituáléra, mely szerint a fáraó trónra lépésekor felírták uralkodói nevét egy szent fa levelére, hogy ezáltal részesüljön a fa vitalitásában.¹⁶⁶ Talán ez az elgondolás is ott lehet a zsoltárvers és a zsoltárban kifejtett termékenység-tematika hátterében.

Külön érdemes itt megemlíteni az ókori és középkori zsidó exegéták értelmezéseit, ahogyan az a Midrásokban és a Talmudban hagyományozódott. Ezekből úgy tűnik, hogy a zsidó írásmagyarázók valójában nem a יָבֵן főnévhez tartozó igeiként, hanem tulajdonnévként, mégpedig a Messiás neveként kezdték értelmezni az ismeretlen etimológiájú szót.¹⁶⁷ A Zsolt 72,17 alapján a יָבוֹן név egyrészt szerepel a különböző messiási névlistákban, másrészt azokban a felsorolásokban is, melyek a világ teremtése előtt létező dolgokat említik.¹⁶⁸

¹⁵⁹ Másképp Saur, M.: *Königspsalmen* (2004), 133.

¹⁶⁰ Baethgen, F.: *Psalmen* (1904), 225.

¹⁶¹ Ld. Baethgen, F.: *Psalmen* (1904), 225–226.

¹⁶² Luther ezen a helyen a fodítás mellett megjegyzi: „Das ist, Man wird seinen Namen jmer predigen fur und fur, ob gleich die Alten sterben, so thuns die Nachkommen.”

¹⁶³ „Ad verbum est, filiabitur”, ld. CR 59, 671. Ugyanígy fordít Goulder is: “His name shall have issue”, és így vélekedik Grohmann is, aki szerint az ige egyik lehetséges jelentése: „Nachkommenschaft bekommen”, ld. Goulder, M. D.: *Prayers* (2004), 243.; Grohmann, M.: *Fruchtbarkeit* (2007), 161.

¹⁶⁴ Ld. lentebb.

¹⁶⁵ Ez utóbbi értelmezés mellett dönt például a RSV/NRSV (1952/1989), az MBT (1990), valamint Schlachter (1951/2000), ugyanígy pl. Terrien, S. L.: *Psalms* (2003), 517.

¹⁶⁶ Hossfeld, F.-L. – Zenger, E.: *Psalmen 51–100* (2000), 326–327.; Zenger, E.: *Anslegungen* (2003), 164.

¹⁶⁷ Baethgen szerint éppen azért, mert nem értették a kifejezést, ld. Baethgen, F.: *Psalmen* (1904), 226.

¹⁶⁸ A Messiás nevéhez és preegzisztenciájáról vallott korai zsidó elképzelésekhez ld. Schimanowski, G.: *Weisheit und Messias. Die jüdische Voraussetzungen der urchristlichen Präexistenzchristologie.* (WUNT 17), J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1985, 107–304.; Patai, R.: *The Messiah Texts. Jewish Legends of Three Thousand*

A Példabeszédek könyvének midrása szerint Rabbi Huna mondta: „A Messiásnak hét neve van: יְנוּן [Zsolt 72,17], צְדָקְנוּ [Jer 23,6; 33,16], צִמְחָה [Zak 6,12], מְנַחֵם [JSir 1,16], דָּוִד [Zsolt 18,51], שִׁילָה [1Móz 49,10], אֱלִיָּהּ.¹⁶⁹ Egy másik lista szerint a Messiásnak nyolc neve ismeretes: יְנוּן (Zsolt 72,17), צִמְחָה (Zak 6,12), פְּלֵאָה, מְשִׁיחַ, יוֹעֵץ, פְּלֵאָה, אֵל, וְגִבּוֹר és אֲבִיעֵד שְׁלוֹם (vö. Ézs 9,5).¹⁷⁰ Hasonló fejtegetésekkel találkozunk a Talmudban is. A Szanhedrin 98b Talmud-traktátusban ez áll az eljövendő Messiás neveiről: „Sila Rabbi iskolája mondta: Siló lesz a neve, mert meg van írva: *mig eljő Siló*. [Gen 49,10]¹⁷¹ Jannaj Rabbi iskolája mondta: Jinnon lesz a neve, mert meg van írva: *legyen neve örök a nap előtt, Jinnon a neve* [Zsolt 72,17].¹⁷² Rabbi Hanina iskolája mondta: Hanina a neve, mert meg van írva: *nem adom nektek Haninát* [Jer 16,13].¹⁷³ Mások mondják: a neve Menahém, Ezékiás fia, mert meg van írva: *mert messze van tőlem Menahém, aki visszabozsza lelkelemet* [JSir 1,16].¹⁷⁴ A Zsolt 72 midrásában pedig ez áll a Messiás nevének preegzisztenciájáról: „A nap előtt יְנוּן a neve. Hét dolog volt, mielőtt megteremtett a világ: a dicsőség trónja, és a Messiás neve, és a Tóra, és Izrael, az Éden kertje és a Gyehenna, a bűnbánat/megtérés és a Templom.”¹⁷⁵

A Talmudban (Peszáchim 54a, Nedárim 39b) hasonló felsorolásban találkozunk a יְנוּן névvel. „Hét dolog volt, mielőtt megteremtett a világ: A Tóra, a bűnbánat/megtérés, az Éden kertje, a Gyehenna, a dicsőség trónja, a Templom és a Messiás neve. A Tóra, melyről meg van írva: 'Az ÚR útjának kezdetén alkotott engem, (művei előtt réges-régen)' [Péld 8,22]. A bűnbánat/megtérés (תְּשׁוּבָה), melyről meg van írva: 'Mielőtt hegyek születtek, (mielőtt a föld és a világ létrejött), (és meg van írva) A halandót visszatérítet a porba, és ezt mondd: Térjetek vissza, emberek (שׁוֹבוּ בְּנֵי־אָדָם)' [Zsolt 90,2–3]. Az Éden kertje, ahogyan írva van: 'Ültetett az ÚRisten egy kertet Édenben, keleten (בְּקֶדְמָה)'¹⁷⁶ [1Móz 2,8]. A Gyehenna, melyről meg van írva: 'Mert régóta készen van a vesztőhely, készen áll a királynak is, mélyre és szélesre készítve, bőven van tűz is, fa is. Az ÚR lehelete úgy lobbantja lánggra, mint egy kénkőves patakot' [Ézs 30,33]. A dicsőség trónja és a Templom, melyekről meg van írva: 'Ó, dicső trónus, kezdetől fogva felséges a hely, hol szentélyünk van' [Jer 17,12].¹⁷⁷ A Messiás neve, ahogyan meg van írva: 'Maradjon meg neve örökké, terjedjen híre (יְנוּן שְׁמוֹ)...' [Zsolt 72,17]."¹⁷⁸

Years. Wayne State University Press, Detroit 1988, 16–22.; Lee, A. H. I.: *From Messiah to preexistent son. Jesus' self-consciousness and early Christian exegesis of Messianic psalms* (WUNT 192), Tübingen, Mohr Siebeck 2005, 99–116.; Blidstein, G. J.: *Messiah in Rabbinic Thought*. In: *Encyclopedia Judaica* 14 (2007), 112.

¹⁶⁹ Buber, S. (ed.): *Midras Mišlé*. Romm, Vilna 1893, 87., idézi Patai, R.: *Messiah texts* (1988), 22.

¹⁷⁰ Ld. Patai, R.: *Messiah texts* (1988), 22.

¹⁷¹ „Nem távozik Júdából a jogar, sem a kormánypálca térdei közül, míg eljő Siló, akinek engednek a népek.” Ld. (1Móz 49,10).

¹⁷² „Maradjon meg neve örökké, terjedjen híre (יְנוּן שְׁמוֹ)...” (Zsolt 72,17)

¹⁷³ לֹא־אֶחָד לָכֶם חֲנִינָה, valójában: „Nem kegyelmezek meg nektek!” (Jer 16,13)

¹⁷⁴ כִּי־רָחַק מִמֶּנִּי מְנַחֵם מְשִׁיחַ נִפְשִׁי, valójában: „...mert messze van vigasztalóm, aki engem fölészthetné.” (JerSír 1,16)

¹⁷⁵ שְׁבַע דְּבָרִים הֵיוּ קודֵם שֶׁנִּבְרָא הָעוֹלָם כִּסָּא הַכְּבוֹד וְשֵׁם מִשִׁיחַ וְתוֹרָה וְיִשְׂרָאֵל בְּנֵי עֵדֶן וְגִיְהֵנָה וְהַמְּקוֹדֶשׁ, ld. Buber, S. (szerk.): *Midrás Tšhillim* (1947), 327.

¹⁷⁶ אֵל קֶדְמָה főnév jelenthet „ősido”-t is (pl. Mík 5,1), a Talmud értelmezésében tehát: „Ültetett az ÚR-isten egy kertet Édenben, ősidóktól fogva”, vö. HALAT 3 (1983), 1000.

¹⁷⁷ Ugyanezt a Nedárim 39b nem Jeremiás próféta alapján, hanem a Zsolt 93,2-ből vett idézettel támasztja alá: „Szilárdan áll trónod ősidók óta.”

¹⁷⁸ A Messiás nevének, illetve személye preegzisztenciájának gondolatával az 1Énók 48,3.6. (Kr. u. 1. sz.) is foglalkozik, melynek háttérében valószínűleg szintén a Zsolt 72,17 *bapax legomenonja* áll: „Mielőtt a nap és az (állatövi) jegyek alkotottak, (és) mielőtt a menny csillagai készültek, neve már meg lett említve a Szellemek Ura előtt. [...] E célból lett kiválasztva és elejtte (Isten) előtt, mielőtt a világ alkotottott volna,

Rasi a Talmud alapján szintén a Felkent neveként értelmezi a kifejezést, és vallja a Messiás preegzisztenciáját is. A Mik 5,1 magyarázatában a Zsolt 72,17 יָנוּן kifejezésére utal vissza, hogy igazolja a prófécia messiási voltát. Rasi a szintén tisztázatlan jelentésű מָנוּן (Péld 29,21) „úr, uralom”, illetve (וְלֵ) נִינִי „örökös”¹⁷⁹ (1Móz 21,23) szóval vél-rokonságot felfedezni.¹⁸⁰ A magyarázatban indoklásul idézi még a Zsolt 74,8-at: יָחַד אָמְרוּ בְּלִבָּם נִינִים, amit Rasi így értelmez: מַלְכֵיהֶם יָחַד „királyaik együtt [mondták szívükben]”.¹⁸²

2. Egy másik értelmezési lehetőség, ha javítjuk a kifejezést יָנוּן-ra. Egy héber kézirat mellett, úgy tűnik, hogy ezt az olvasatot támogatja több ókori fordítás is. A Targúm szerint a név הוּוּה בְּזוּמָן הוּוּה, azaz „el volt készítve”.¹⁸³ Az arámi fordításban a 72,17a vers tehát egyáltalán nem tartalmazza a kérdéses szót, hanem körülírva azt, a Messiás nevének preegzisztenciáját fogalmazza meg: „Legyen neve felidézve örökre; és mielőtt megteremtett a nap, el volt készítve az ő neve.”¹⁸⁴ A Targúm által használt kifejezés alapján elképzelhető, hogy a fordítás alapjául szolgáló héber kéziratban a יָנוּן ige állt.¹⁸⁵ A LXX a διαμεινέι „megmarad” igével fordít,¹⁸⁶ amit követ a Vulgata mindkét verziója: *permanet/perseverabit (nomen eius)*. A görög és a latin fordításokban a név folyamatossága, tartóssága válik hangsúlyossá, ami nemcsak a kontextusból következik (72,15.17a), hanem könnyen elképzelhető, hogy ebben az esetben is a יָנוּן fordításával van dolgunk.¹⁸⁷

Amint láttuk, Luther és Kálvin szakítanak ezekkel a nagy tekintélyű korai fordításokkal, de a reformáció korának angol nyelvű nemzeti fordítása, a King James Version követi a LXX és Vulgata értelmezését: “his name shall be continued”.

Jellemzően ugyanezt az olvasatot és értelmezést támogatják a 20. századi zsidó biblíakutatók közül többen. H. R. Cohen szerint például a Zsolt 72,17-ben nem valódi *ha-*

és mindörökké előtte marad.” [fordította: Baán István], ld. Vanyó László (szerk.): *Apokrifek*. (Ókeresztény írók 2), Szent István Társulat, Budapest 21988, 68., 69.

¹⁷⁹ Rasi ezen azt a személyt érti, aki felügyeli valakinek a vagyonát, ld. Gruber, M. I. (ed.): *Rashi's Commentary* (2004), 475., 837.

¹⁸⁰ Uo. 475., 837.

¹⁸¹ „Igazzuk le (יָנוּן) őket egészen! – mondták magukban”

¹⁸² Gruber, M. I. (ed.): *Rashi's Commentary* (2004), 475–476., 837.

¹⁸³ Az arámi kifejezés értelmezéséhez bővebben ld. Schimanowski: *Waisheit und Messias* (1985), 150–152.

¹⁸⁴ הַי שְׁמִיה מְדַבֵּר לְעֵלָם וְקִדְמָה מְהִי דְאִתְחַבְרִי שְׁמִשָּׁא מְזוּמָן הוּוּה שְׁמִיה

¹⁸⁵ Részben ezt erősíti az a tény is, hogy bár a Zsoltárok-Targúmra jellemző az etimologizálás, itt mégsem kerül sor erre, ld. Stec, D. M. (tr.): *The Targum of Psalms* (The Aramaic Bible 16). T&T Clark, New York – Collegeville 2004, 13–14., 16.

¹⁸⁶ Justinus (Kr. u. 103–165) a *Párbeszéd a zsidó Trifónnal* c. művében a Septuagintától eltérve így idézi a zsoltárt: „Neve megmarad örökkön örökké, a Nap fölött két fel (ἀνατελεῖ) és áldást nyer benne minden nép” (Dial. CXXI.1), ld. Jusztin: *Párbeszéd a zsidó Trifónnal* (ford.: Ladocsi Gáspár). In: Vanyó László (szerk.): *A II. századi görög apologeták*. (Ókeresztény írók 8), Szent István Társulat, Budapest 1984, 286. Ugyanebben a művében Krisztus praegzisztenciáját szintén a Zsolt 72,17-tel támasztja alá. A zsoltárral kapcsolatban azt állapítja meg, hogy Salamonra nem áll, de Krisztusra igaz, hogy a Nap előtt volt már: „Napot megelőzi mindenkor neve” (Dial. LXIV. 7.), ld. Jusztin: *Párbeszéd* (1984), 217. Irenaeus (†202) szintén Krisztus praegzisztenciáját igazolja a zsoltár segítségével: „a Fiú az Istentől lett [...] mielőtt a világ lett [...] és a Nap előtt van neved” (Dem.Ap. 43), ld. Iréneusz: Az apostoli igehirdetés feltárása (ford.: Németh László). In: Vanyó László (szerk.): *A II. századi görög apologeták*. (Ókeresztény írók 8), Szent István Társulat, Budapest 1984, 600–601.

¹⁸⁷ Ld. Paul, S. M.: Psalm 72:5 – A Traditional Blessing for the Long Life of the King. In: JNES 31 (1972), 354–355. A ³BHK kritikai apparátusa szerint a LXX fordítása azzal magyarázható, hogy az igé ³יָנוּן-nak olvasta a fordító. A ³יָנוּן gyök értelme nem egészen világos, de az 1Móz 6,3 kontextusa arra enged következtetni, hogy a szó jelentése: „megmarad”.

*pax legomenon*ról van szó, hanem egy íráshiba miatt előállt, úgynevezett “ghost word” szerepel a szövegben, ahol eredetileg a יכון szó állt.¹⁸⁸ S. M. Paul szintén úgy tartja, hogy a helyes emendáció יכון, amely magyarázza a LXX διαμεινεί és a Vulgata *permanet/perseverabit* fordítását is.¹⁸⁹ Paul két dolgot említ érvelésében. Egyrészt hasonló fordulatot találunk egy másik királyzsoltárban, a Zsolt 89,5-ben: זרעה עד עולם אכין „Örökké fenntartom utódaidat...”¹⁹⁰ Másrészt szembeűnő az az ókori közel-keleti párhuzam, mely szerint a héber יכון שמו az akkád *šuman šakānum* ekvivalense, mely kifejezés a *dārū* „folyamatos, állandó, örök” kifejezéssel együtt gyakran jelenik meg a király hírnevével kapcsolatban. A helyes fordítás Paul szerint: “May his name endure forever, his fame be established as long as the sun.”¹⁹¹ Emellett érvel Kselman is, aki további érvként idézi Azittawadda király feliratát (Kr. e. 830–815?), mely több ponton nyelvi egyezést mutat a 72. zsoltárral:¹⁹² שם איתור יכן לעלם כם שם שמש וירח „Azittawadda neve maradjon fenn örökké miként a Nap és a Hold neve is.”¹⁹³ Több modern, főleg katolikus fordítás is, elfogadva ezeket az érveket, a יכון olvasatot tartja eredetinek.¹⁹⁴

3. Egyéb hipotetikus etimológiák is felmerültek, melyeket leginkább a 19–20. század kreatív hebraistái feltételeznek. Ezek a javaslatok általában a masszoréta szöveg esetenként drasztikus módosításait is maguk után vonják. A ³BHK például a ינין kifejezést javasolja eredeti olvasatként, ami a נין („dicsér”) ige pu’al formája lenne.¹⁹⁵ Delitzsch szerint a נין ige (vö. Péld 29,21) nem a נין főnévből származik, hanem a נא II. „nyers” jelentésű melléknév egy reduplikált igei formájára, a נאנא alakra vezethető vissza.¹⁹⁶ Duhm javaslata szerint elírásról van szó, eredetileg a héber צוין (צוין) („ragyog, csillog”; vö. Zsolt 132,18) ige arámi ekvivalense, a נויין (נויין) kifejezés állhatott a szövegben: „glänze seine Name”.¹⁹⁷ Egy további javaslat szerint itt a לון vagy a לין („éjszakázik, (meg)marad éjszakára”) ige olvasandó,¹⁹⁸ aminek azonban nincs nyoma kéziratokban, és az értelmezést sem egyszerűsíti.

A következő összefoglaló táblázat kronológiai rendben mutatja a különböző korszakok olvasatait és fordításait. Ez alapján megállapítható, hogy a *bapax legomenon* értelmezése egyik korszakban sem egységes.

¹⁸⁸ Cohen, H. R.: *Biblical bapax legomena* (1978), 107.

¹⁸⁹ Paul, S. M.: *Blessing* (1972), 354–355.

¹⁹⁰ Kselman szerint a שם és a זרע főnevek bizonyos kontextusokban szinonimákként is érthetőek (ld. például 1Sám 24,22; Ézs 66,22), a כון זרע idióma pedig bibliai és Biblián kívüli szövegekben is gyakran előfordul, ld. Zsolt 89,5.37–38; 102,29; Jób 21,8. Két, Szidón városából származó sírfelirat is ezt a fordulatot tartalmazza: az Esmunazar-felirat (Kr. e. 5. sz. eleje) szerint בן זרע לא יכן ואל יכן לא בן זרע „és ne legyen nekik fiuk sem utódjuk”, a Tabnit-felirat (Kr. e. 5. sz.) szerint pedig זרע בחים תחת שמש (אל יכן לך) „és ne legyen utódod az élők között a nap alatt”. Ld. Kselman, J. S.: Psalm 72. Some Observations on Structure. In: BASOR 220. *Memorial Issue: Essays in Honor of George Ernst Wright* (1975), 80.; TUAT II/4 (1988), 589–593.; Donner, H. – Rölling, W.: KAI 1 (2002), 3., 7.

¹⁹¹ Paul, S. M.: *Blessing* (1972), 354–355.

¹⁹² Ld. Kselman, J. S.: *Psalm 72* (1975), 80.; ugyanígy korábban Skehan, P. W.: *Strophic Structure* (1959), 304.

¹⁹³ Donner, H. – Rölling, W.: KAI 1 (2002), 7.; a magyar fordításhoz ld. Harmatta: *Chrestomathia* (2003), 258.

¹⁹⁴ Ld. lentebb.

¹⁹⁵ Hasonlóan pl. Perles, F.: *Neue Analekten zur Textkritik des Alten Testaments*. (MVAG 22), Leipzig 1918, 130. Kittel nem támogatja nézetét, mert az ige a metrumból és a bibliai szóhasználatból is kilóg, ld. Kittel, R.: *Psalmen* (1929), 239.

¹⁹⁶ Delitzsch, F.: *Psalmen* (1883), 519.

¹⁹⁷ Duhm, B. D.: *Psalmen* (1922), 277.

¹⁹⁸ Ld. Seiple, W. G.: *Seventy-second Psalm* (1914), 196.

	Zsolt 72,17: יִנּוּן ¹⁹⁹ (שְׁמוֹ)
LXX	διαμενεῖ (τὸ ὄνομα αὐτοῦ)
Targúm	(שְׁמִיָּה) מְזוּמָן הוּוּ ²⁰⁰
Vulgata iuxta LXX	permanet (nomen eius)
Vulgata iuxta Hebr.	perseverabit (nomen eius)
Luther (1545)	wird (sein Name) auff die Nachkomen reichen
Kálvin (1557)	propagabitur (nomen eius) ²⁰¹
Károli (1590)	(az ő neve) neuekedik
KJV (1611)	(his name) shall be continued ²⁰²
Káldi (1626)	megmarad (az o ^e neve)
Rev. Károli (1908)	viruljon (neve)
Kecskeméthy (1935)	virágzik (az ő neve)
MBT (1990)	terjedjen (híre) ²⁰³
SzIT (1996)	(neve) fennmarad
Káldi-Neovulgáta (1997)	maradjon meg (neve)
Elberfelder (1905) → (2006)	wird fortdauern → soll aufspossen (sein Name) ²⁰⁴
Zürcher (1931) → (2007)	(sein Name) ...soll sprossen → sprosse (sein Name) ²⁰⁵
Schlachter (1951) → (2000)	(sein Ruhm) wachse ²⁰⁶ → (sein Ruhm) wird wachsen ²⁰⁷
Rev. Luther (1984)	blühe (sein Name)
RSV/NRSV (1952/1989)	(his fame) continue
NAB (1970)	may (his name) endure
NASB (1995)	may (his name) increase ²⁰⁸

Amint láttuk, az értelmezés kérdése részben nyelvészeti, részben szövegkritikai jellegű. A szövegkritikai kérdésben döntő érv lehet, hogy a יִנּוּן olvasatot csak egy héber kézirat támogatja. Bár jól illik a közvetlen kontextusba, és a korai fordítások is leginkább erre a szóra vezethetőek vissza, mindez mégsem szolgáltat elégséges okot a ritkább, szokatlanabb, és emiatt mégis csak valószínűbb יִנּוּן olvasat elvetésére. Az ige értelmezé-

¹⁹⁹ Gunkel így korigálja: יִנּוּן זְרַעֵי (sposse sein Same), ld. Gunkel, H.: *Psalmen* (1926), 305., 310.

²⁰⁰ A יִנּוּן „elkészít” igéből (vö. Jer 1,5.; Ézs 49,1 arámi fordítása), ld. Dalman, G. H.: *Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*. J. Kaufmann, Frankfurt am Main 1901, 123.

²⁰¹ Vö. Human, D. J.: *An ideal for leadership* (2002), 664.

²⁰² Hasonlóan “His name shall [...] continue”, Eaton, J.: *Psalms* (2005), 261.

²⁰³ Ugyanígy Kraus, N.: *David zsoltárai* (1999), 396.

²⁰⁴ A revízió elveti a Septuagintát követő korábbi értelmezést.

²⁰⁵ Ugyanígy Baethgen, F.: *Psalmen* (1904), 225.; Schimanowski, G.: *Weisheit und Messias* (1985), 146.; Kraus, H.-J.: *Psalmen 60–150* (1989), 655.; Janowski, B.: *Frucht der Gerechtigkeit* (2002), 104.; Zenger, E.: *Auslegungen* (2003), 155.; Meinhold, A.: *Verstehen* (2004), 95.; Saur, M.: *Königpsalmen* (2004), 133., hasonlóan, „treibe Sprossen sein Name”, Delitzsch, F.: *Psalmen* (1883), 513.; „sarjadozzék neve”, IMIT (1906); „pflanze sein Name sich fort” Buber, M.: *Preisungen* (1975), 108.; „möge sein Name sprossen”, Arneth, M.: *Sonne der Gerechtigkeit* (2000), 23. Ugyanezt az etimológiát követi, de saját fordítást nem hoz Molnár János: *Királyok és messiások* (2009), 244.

²⁰⁶ Ugyanígy “May (his fame) even increase”, Terrien, S. L.: *Psalms* (2003), 517.

²⁰⁷ A revízió a *hapax legomenon* jelentésén nem változtat, de a korábbi jussivusi értelmezést jövő idejű kijelentő módra módosítja.

²⁰⁸ Ugyanígy Broyles, C. C.: *Redeeming King* (1997), 28., és hasonlóan „wachse sein Name”, Seybold, K.: *Psalmen* (1996), 276.; Hossfeld, F.-L. – Zenger, E.: *Psalmen 51–100* (2000), 304.

sét tekintve legvalószínűbb a ׀׀ főnévvel való etimológiai kapcsolat; így értelmezve a vers jól belesimul a zsolnárt átszöví termékenység-tematikába (72,3.6–7.16–17).

4. Konklúzió

A 72. zsolnárt *hapax legomenon*jainak vizsgálata is jól mutatja, hogy ezek az egyszeri kifejezések olykor igen komoly értelmezési problémákat vetnek fel, mely mai napig megosztja az exegetákat és a bibliafordítókat.

Azt is láthatjuk, hogy nincs egyértelmű recept arra, miként juthatunk el a helyes értelmezésre, hiszen, főleg az *abszolút hapax legomenon*ok tekintetében, sem az ókor, sem a középkor, sem pedig az újkor nem jutott teljes konszenzusra.

Az ókori fordítások ellentmondásai jelzik, hogy e szavak pontos értelme bizonyos esetekben már korán homályba veszett. Más esetekben viszont úgy tűnik, hogy az időbeli közelség miatt éppen ezek a fordítások őrzik egy adott *hapax legomenon* valódi értelmét. Figyelemre méltó a reformátorok etimológiai-filológiai teljesítménye, akik azonban a *hebraica veritas* hűséges kutatása közben sem tudták magukat mindig teljesen függetleníteni az ókor örökségétől és az egyházi tradíciótól. Látva a Midrás filológiai bravúrjait, melyeknek aligha van köze a valós etimológiákhoz, kitűnik, hogy a zsidó exegézis sem mindig mértékadó a *hapax legomenon*ok értelmezésében, a 19. és 20. század fordulójának Ószövetség-kutatói pedig hipotetikus etimologizálásukkal és merész szöveg-rekonstrukcióikkal hol igen bizonytalan, sőt nyilvánvalóan téves utakat járnak, máskor viszont, „fején találva a szöget”, komoly segítséget adnak a mai exegetáknak.

A 72. zsolnárt bizonyára nem a legproblematisabb szöveg ebben a tekintetben, egyes *hapax legomenon*ok értelmezésének kérdése ennek ellenére mai napig nyitott. Az ilyen egyszeri kifejezések zöme talán mindig megmarad *crux interpretum*ként. Mégis: a legvalószínűbb értelem megtalálásához vezető fáradságos kutatásról a mai exegeták sem mondhatnak le, s a remélt sikerhez elengedhetetlen, hogy szinopszisban lássuk és kritikailag egybevevessük a különböző korok értelmezési kísérleteit.

Rövidítések

BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
³ BHK	Biblia Hebraica edidit Rudolf Kittel
BHS	Biblia Hebraica Stuttgartensia
BKAT	Biblischer Kommentar zum Alten Testament
BZAR	Beihefte zur Zeitschrift für Altorientalische und Biblische Rechtsgeschichte
BZAW	Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft
FAT	Forschung zum Alten Testament
HALAT	Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament (ed.: Koehler, L. – Baumgartner, W., ³ 1967–1990)
HAT	Handbuch zum Alten Testament
HThKAT	Herders theologischer Kommentar zum Alten Testament
IMIT	Izraelita Magyar Irodalmi Társaság
JAB	Journal for the Aramaic Bible
JBL	Journal of Biblical Literature
JNES	Journal of Near Eastern Studies
KAI	Kanaanäische und aramäische Inschriften
KAT	Kommentar zum Alten Testament
KJV	King James Version (1611)

LXX	Septuaginta
MTB	Magyar Bibliatársulat, revidált új fordítású protestáns Biblia (1990)
NAB	The New American Bible (1970)
NASV	New American Standard Version (1995)
NRSV	New Revised Standard Version (1989)
Rev.	revidált
RSV	Revised Standard Version (1952)
SBL.DL	Society of Biblical Literature Dissertation Series
SBS	Stuttgarter Bibelstudien
SzIT	Szent István Társulat, új fordítású katolikus Biblia (1996)
THAT	Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament
ThWAT	Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament
TUAT	Texte aus der Umwelt des Alten Testaments
VT	Vetus Testamentum
WBC	World Biblical Commentary
WMANT	Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament
WUNT	Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament

Felhasznált irodalom

- A. Molnár Ferenc – Kustár Zoltán: A gyapjú szó a 72. zsoltár korai fordításaiban. In: *Magyar Nyelv* 2004/3, 340–345.
- Arnoth, M.: „*Sonne der Gerechtigkeit*”. *Studien zur Solarisierung der Jahwe-Religion im Lichte von Psalm 72*. (BZAR 1), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2000.
- Baarda, T.: A 'Hexaplaric' Rubric in Psalm 72 in an Early Siraic Manuscript (VK 0631). In: *JAB* 2 (2000), 3–13.
- Baden, J. S.: Hitphael and Niphal in Biblical Hebrew: Semantic and Morphological Overlap. In: *VT* 60 (2010), 33–44.
- Baethgen, F.: *Die Psalmen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 31904.
- Balogh Csaba: „Mit ígért Isten Ábrahámnak?” Megjegyzések 1Móz 12,3b értelmezéséhez. In: *Református Szemle* 102/3 (2009), 265–285.
- Bauer, H. – Leander, P.: *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testaments*. I.: *Einleitung, Schriftlehre, Laut- und Formenlehre*. Verlag von Max Niemeyer, Halle 1922.
- Benton, R. Ch.: *Aspect and the biblical hebrew Niphal and Hitpael* (publikálatlan doktori disszertáció). University of Wisconsin-Madison 2009.
- Blau, J.: Hapax legomena. In: *Encyclopedia Judaica* 8 (2007), 337.
- Blidstein, G. J.: Messiah in Rabbinic Thought. In: *Encyclopedia Judaica* 14 (2007), 112–113.
- Blum, E.: *Die Komposition der Vätergeschichte*. (WMANT 57), Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1984.
- Briggs, Ch. A. – Briggs, E. G.: *Critical and Exegetical Commentary on the Book of Psalms*. Vol 2, T & T Clark, Edingurgh 1907. [reprint: 1925].
- Broyles, C. C.: The Redeeming King: Psalm 72's Contribution to the Messianic Ideal. In: Evans, C. A. – Flint, P. W. (ed.): *Eschatology, Messianism, and the Dead Sea Scrolls*. (Studies in the Dead Sea scrolls and related literature 1), Eerdmans Publishing, Grand Rapids 1997, 23–40.
- Buber, M.: *Das Buch der Preisungen*. Verlag Lambert Schneider, Heidelberg 81975.
- Buber, S. (ed.): *Midras Mišlé*. Romm, Vilna 1893, 87.
- Buber, S. (ed.): *מדרש תהלים (Midrás T'hillim)*. OM Publishing, New York 1947.
- Caquot, A.: Psaume LXXII 16. In: *VT* 38 (1988), 214–220.
- Casanowitz, I. M.: Hapax Legomena. Biblical Data. In: *The Jewish Encyclopedia* 6 (1904), 226–228.
- Cohen, H. R.: *Biblical Hapax: Legomena in the Light of Akkadian and Ugaritic*. (SBL.DS 37), Scholars Press, New York 1978.

- Dahood, M.: A Phoenician Word Pair in Psalm 72,16. In: *Biblica* 60 (1979), 571–572.
- Dalman, G. H.: *Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*. J. Kaufmann, Frankfurt am Main 1901.
- Delitzsch, F.: *Die Psalmen*. Dörfing und Franke, Leipzig 41883.
- Donner, H. – Rölling, W.: *Kanaanäische und aramäische Inschriften*. Band 1. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 52002.
- Duhm, B. D.: *Die Psalmen*. Verlag J. C. B. Mohr, Freiburg – Leipzig – Tübingen 21922.
- Eaton, J.: *The Psalms. A Historical and Spiritual Commentary with an Introduction and New Translation*. Continuum International Publishing Group, London 22005.
- Fabry, H.-J.: כָּרַךְ I–II. In: ThWAT 7 (1993), 294–300.
- G. S. G.: The Word “Handful” in Psalm 72:16. In: *The Hebrew Student* (1882), 15.
- Gerlemann, G.: כָּלֵה. In: THAT 1 (1971), 831–833.
- Gesenius, W.: *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. Springer-Verlag, Berlin – Göttingen – Heidelberg 171962.
- Gesenius, W. – Kautzsch, E.: *Hebräische Grammatik*. Verlag von F. C. W. Vogel, Leipzig 281909.
- Goulder, M. D.: *The Prayers of David. Psalms 51–72*. T&T Clark, London – New York 2004. [első megjelenés: 1990].
- Greenspahn, F. E.: The Number and Distribution of Hapax Legomena in Biblical Hebrew. In: VT 30 (1980), 8–19.
- Grohmann, M.: *Fruchtbarkeit und Geburt in den Psalmen*. (FAT 53), Mohr Siebeck, Tübingen 2007.
- Gruber, M. I. (ed.): *Rashi's Commentary on Psalms*. (The Brill Reference Library of Judaism 18), Brill, Leiden – Boston 2004.
- Grüneberg, K. N.: *Abraham, Blessing and the Nations: A Philological and Exegetical Study of Genesis 12:3 in Its Narrative Context* (BZAW 332), Walter de Gruyter, Berlin 2003.
- Gunkel, H.: *Die Psalmen*. (HAT II/2), Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 41926.
- Harmatta János (szerk.): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Osiris Kiadó, Budapest 22003.
- Hartmann, Th.: כָּרַךְ. In: THAT 2 (1976), 715–726.
- Helfmeyer, I. J.: כָּלֵה. In: ThWAT 4 (1984), 166–174.
- Hossfeld, F.-L. – Zenger, E.: *Psalmen 51–100*. (HThKAT), Verlag Herder, Freiburg 2000.
- Human, D. J.: An ideal for leadership – Psalm 72: The (wise) king – Royal mediation of God's universal reign. In: *Verbum et ecclesia* 23/3 (2002), 658–677.
- Iréneusz: Az apostoli igehirdetés feltárása (ford.: Németh László). In: Vanyó László (szerk.): *A II. századi görög apologeták*. (Ókeresztény írók 8), Szent István Társulat, Budapest 1984, 575–631.
- Janowski, B.: Die Frucht der Gerechtigkeit. Psalm 72 und die judäische Königsideologie. In: Otto, E. – Zenger, E. (Hg.): „Mein Sohn bist du” (Ps 2,7). *Studien zu den Königspsalmen*. (SBS 192), Verlag Katholisches Bibelwerk, Stuttgart 2002, 94–134.
- Jenni, E.: *Lehrbuch der hebräischen Sprache des Alten Testaments*. Verlag Helbing & Lichtenhahn, Basel – Stuttgart 1978.
- Jusztin: Párbeszéd a zsidó Trifónnal (ford.: Ladocsi Gáspár). In: Vanyó László (szerk.): *A II. századi görög apologeták*. (Ókeresztény írók 8), Szent István Társulat, Budapest 1984, 133–311.
- Karasszon Dezső: A Zsoltárok könyvének magyarázata (Jubileumi Kommentár). In: *A Szentírás magyarázata, 2. kötet: Az Ószövetség könyveinek magyarázata, Zsoltárok könyve – Malakiás könyve*. Kálvin Kiadó, Budapest 1998, 541–640.
- Keller, C. A.: כָּרַךְ I–III. In: THAT 1 (1971), 353–367.
- Kittel, R.: *Die Psalmen* (KAT 13), A. Deichertsche Verlagshandlung, Leipzig 5-61929.
- Koehler, L. – Baumgartner, W.: *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*. E. J. Brill, Leiden 31967–1990.
- Kraus, H.-J.: *Psalmen 60–150*. (BKAT 15/2), Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 61989.
- Kraus, N.: *Dávid zsoltárai. Szent iratok: Tebillim 1*. (Ősi Forrás 8), Göncöl Kiadó, Budapest 1999.
- Kselman, J. S.: Psalm 72. Some Observations on Structure. In: BASOR 220. *Memorial Issue: Essays in Honor of George Ernst Wright* (1975), 77–81.

- Kustár Zoltán: *A héber Ószövetség szövege. A masszoréta szövegagyományozás és annak megjelenítése a Biblia Hebraicában*. Magyar Bibliatársulat – Kálvin Kiadó, Budapest 2010.
- Kühlewein, J.: קָ. In: THAT 1 (1971), 316–325.
- Lee, A. H. I.: *From Messiah to preexistent son. Jesus' self-consciousness and early Christian exegesis of Messianic psalms* (WUNT 192), Tübingen, Mohr Siebeck 2005.
- Lisowsky, G.: *Konkordanz zum hebräischen Alten Testament*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1993.
- Loretz, O.: *Psalmenstudien: Kolometrie, Strophik und Theologie ausgewählter Psalmen*. (BZAW 309), Walter de Gruyter, Berlin 2002.
- Meinhold, A.: Verstehen und Übersetzen. Versuch zu Psalm 72. In: *legach* 4 (2004) 85–107.
- Molnár János: „Szébb vagy az emberek fiainál.” *Királyok és messiások Izrael történetében és költészetében*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár 2009.
- Patai, R.: *The Messiah Texts. Jewish Legends of Three Thousand Years*. Wayne State University Press, Detroit 1988.
- Paul, S. M.: Psalm 72:5 – A Traditional Blessing for the Long Life of the King. In: JNES 31 (1972), 351–355.
- Perles, F.: *Neue Analekten zur Textkritik des Alten Testaments*. (MVAG 22), Leipzig 1918.
- Ruprecht, E.: Wer sind die Könige der Inseln? Zur Semantik von מְלֻכֹּת. In: ZAW 110 (1998), 607–609.
- Sæbø, M.: אֲשֶׁר. In: THAT 1 (1971), 257–260.
- Sauer, G.: כָּל. In: THAT 1 (1971), 828–830.
- Saur, M.: *Die Königpsalmen. Studien zur Entstehung und Theologie*. (BZAW 340), Walter de Gruyter, Berlin 2004.
- Schimanowski, G.: *Weisheit und Messias. Die jüdische Voraussetzungen der urchristlichen Präexistenzchristologie*. (WUNT 17), J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1985.
- Schmoltdt, H.: רָעַשׁ. In: ThWAT 7 (1993), 612–616.
- Seiple, W. G.: The Seventy-Second Psalm. In: JBL 33 (1914), 170–197.
- Seybold, K.: *Die Psalmen*. (HAT I/15), Verlag J. C. B. Mohr, Tübingen 1996.
- Siebesma, P. A.: *The function of the niph'al in Biblical Hebrew. In: relationship to other passive-reflexive verbal stems and to the pu'al and hoph'al in particular*. Van Gorcum, Assen 1991.
- Seltmann Rezső: Messiás. In: Újvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*. Makkabi, Budapest 2000, 588–591.
- Skchan, P. W.: Strophic Structure in Psalm 72 (71). In: *Biblica* 40 (1959), 302–308.
- Soggin, J. A.: מְלֻכֹּת. In: THAT 1 (1971), 908–920.
- Stec, D. M. (tr.): *The Targum of Psalms* (The Aramaic Bible 16). T&T Clark, New York – Collegeville 2004.
- Süssenbach, C.: *Der elohistische Psalter. Untersuchungen zur Komposition und Theologie von Ps 42–83*. Verlag J. C. B. Mohr, Tübingen 2005.
- Székely István: *Zsoltárkönyv*. Krakkó, 1548 [Faximile: Budapest 1991.] 71, idézi: A. Molnár Ferenc. – Kustár Zoltán: A gyapjú szó a 72. zsoltár korai fordításaiban. In: *Magyar Nyelv* 2004/3, 340–341.
- Tate, M. E.: *Psalms 51–100*. (WBC 20), Word Books, Dallas 1990.
- Terrien, S. L.: *The Psalms. Strophic Structure and Theological Commentary*. Eerdmans Publishing, Grand Rapids 2003.
- Vanyó László (szerk.): *Apokrifek*. (Ókeresztény írók 2), Szent István Társulat, Budapest 1988.
- Wagner, S.: חָרַיִם. In: ThWAT 2 (1977), 811–819.
- Weiser, A.: *Die Psalmen II: Psalm 61–150*. (ATD 15) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1963.
- Zenger, E.: *Psalmen Auslegungen*. Band 3: *Dein Angesicht suche ich*. Verlag Herder, Freiburg – Basel – Wien 2003.
- Zobel, H.-J.: מְלֻכֹּת. In: ThWAT 4 (1984), 827–842.